

IRBK-0100430

म ग्रं सं वाचनालय शाखा ठाणे

विषय इतिहास

दा क्र ४३०

IRBK-0100430

IRBK-0100430

मन् १९२२

गठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे.

सूचना : - खाली दिलेल्या तारखेपर्यंत पुस्तक परत करावे,
तसे न केल्यास घटना नियम क्र. ५ (८) नुसार
प्रतिदिनी ५ पैसे जादा वर्गणी भरावी लागेल

10 MAY 1971

24 SEP 1971

28 JAN 1972

26 MAY 1972

5 OCT 1973

6 AUG 1981

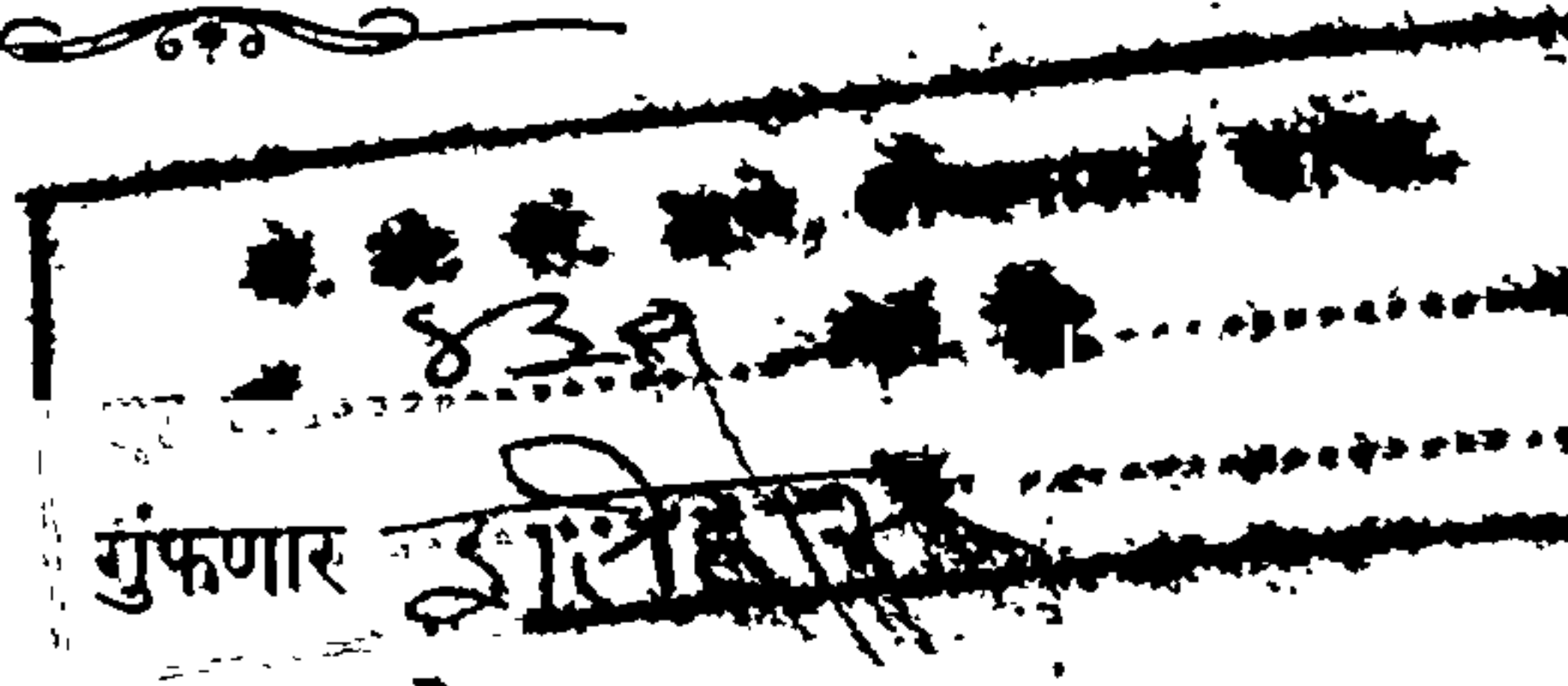
8 APR 2000

(२७)

V.H.P. Pimpri, S.Y. Sawale

नव-रत्नांचा हार.

नांदेक
२३०

लक्ष्मण बलवंत भोपटकर,

एम. ए., एल्. एल्. बी.

संपादक—लोकसंग्रह.

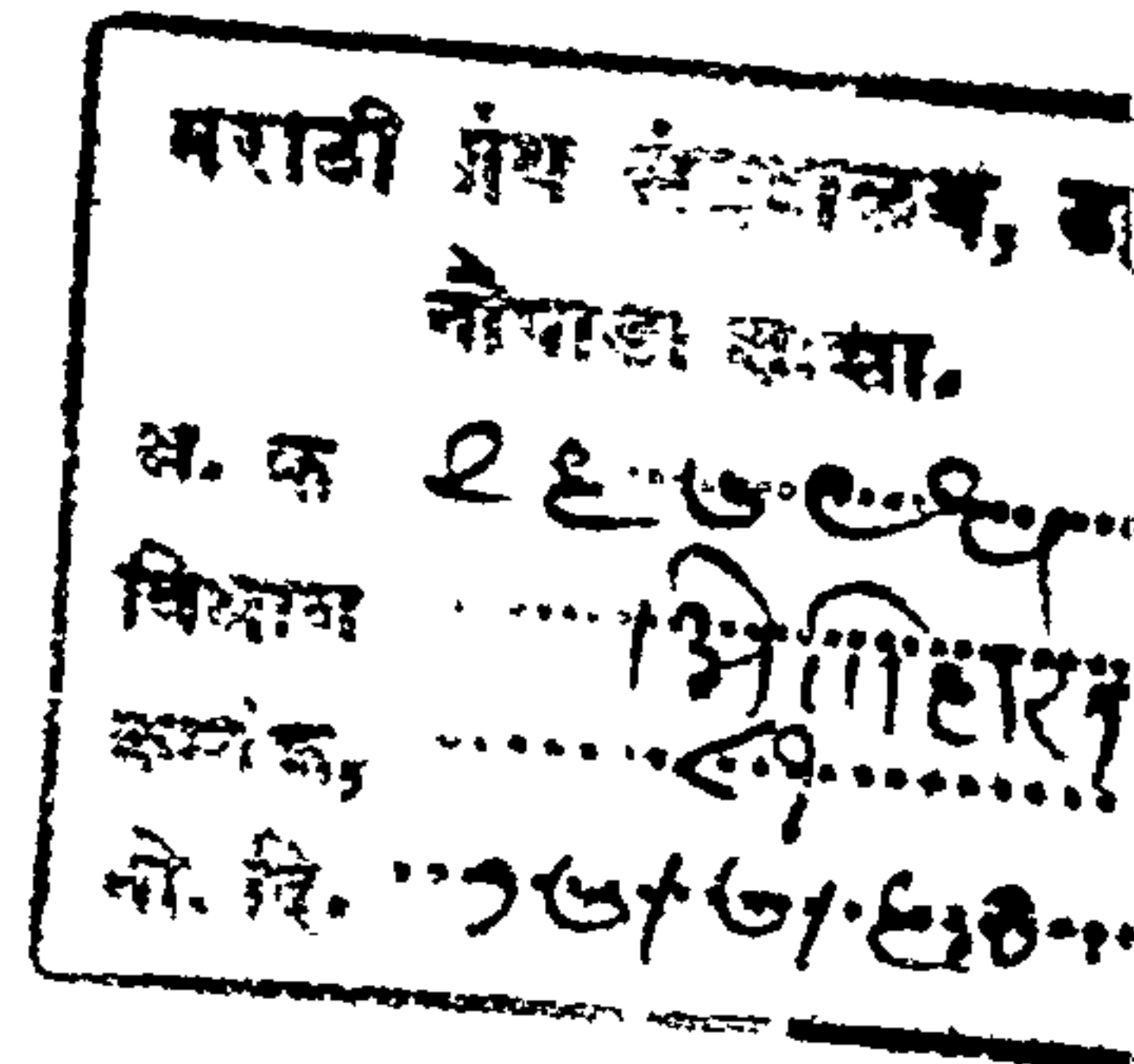

प्रथमावृत्ति.

IRBK-0100430

१९२२.

श्रीसरस्वती मंडळ, पुणे शहर.

किंमत एक रुपया.

पुणे, पेठ शनवार, घ. नं. ५७० येथे अनंत सखाराम गोखले
यांनी आपल्या 'विजय' छापखान्यांत छापिले, व
चिंतामण गणेश कोल्हटकर, अध्यक्ष, श्रीसरस्वती मण्डळ,
पुणे, यांनी ५१२ शनवार, पुणे, येथे प्रसिद्ध के

—•••—
[या पुस्तकासंबंधी सर्व हक्क ग्रंथकर्त्यांनी स्वतांकडे ठेविले आहेत.]

म. प्र. सं. व. सं. म. प्र. सं. व. सं. म. प्र. सं. व. सं.
दा. क्र. ४३२
दि. ३.६.२२
फक्त दान शब्द.

या पुस्तकांत मराठ्यांच्या इतिहासांतील नऊ उत्कृष्ट प्रसंगांचें वर्णन दिलेले आहे. या सर्व गोष्टी पूर्वी "भाला" पत्रांत प्रसिद्ध झालेल्या होत्या. त्या एकत्र करून प्रसिद्ध करण्याविषयी अनेक मित्रांनी सूचना केल्यावरून पुस्तकरूपानें मी महाराष्ट्रीय जनतेस त्या सादर करित आहे. हा "नवरत्नांचा हार" तिला पसंत पडल्यास, आणखी असलेच दोन तीन हार तिच्या अर्पण करण्याचा माझा विचार आहे.

ता. १ जून १९२२.
पुणे, पेठ सदाशिव,
बळवंताश्रम.

लक्ष्मण बळवंत भोपटकर,
प्रथकर्ता.

1000

1000

1000

अर्पण-पत्रिका.

मराठ्यांच्या इतिहासाबद्दल

व

तत्त्वज्ञानाबद्दल

अभिमान बाळगणाऱ्या

सर्व महाराष्ट्रियांना

हा

“हार”

अत्यंत प्रेमानें व आदरानें

अर्पण केला आहे.

ल. व. भोपटकर.

अनुक्रमणिका.

रत्न.	नांव.	प्रसंग.	पानें.
१	लें—श्रीशिवाजी महाराज.	(अफजुलखानाशीं भेट)	१—२०
२	रें—बाजी प्रभु.	(पावनखिंड)	२१—३५
३	रें—मुरार बाजी.	(पुरंदरचा वेढा)	३६—४६
४	थें—भद्र नाईक.	(बेदनूरचा वेढा)	४७—५६
५	वें—सूर्याजी मालुसरे व सूर्याजी पिसाळ.	(सिंहगडचा वेढा)	५७—६८
६	वें—प्रतापराव गुजर.	(जेसरीचा वेढा)	६९—८२
७	वें—येसाजी कंक.	(गोवळकोंडा येथील हस्तीशीं झुंज)	८३—९४
८	वें—धनाजी व हंबीरराव.	(सावनूरची लढाई)	९५—१०६
९	वें—खंडेराव गुजर.	(सातारचा वेढा)	१०७—१२०

.

.

ओतप्रोत भरून गेल्या आहेत की काय. असा भास हे तो. पण पर-
 तंत्रता हा शब्द तोंडावाटे निघाल्यावर ल गळीच अंतःसृष्टीत
 केवढी तरी प्रचंड घडामोड होऊन जाते? परतंत्रतेची कल्पना मनांत
 आल्यावर शरीराची सर्व अवयवे शिथिल पडतात, इद्रिये आपापले
 व्यापार बंद करतात, अंतःकरणांत दुःख, निराशा व नाउमेद यांचे
 तुफान माजते, व सृष्टीतील प्रत्येक पदार्थांत स्तब्धता, निरुत्साह,
 अपकर्ष व नाश दृग्गोचर होऊं लागत त. स्वतंत्रतेच्या व परतंत्र-
 तेच्या निव्वळ कल्पनांचे जर इतके भिन्नभिन्न परिणाम. तर त्या
 दोन प्रत्यक्ष स्थितींत व त्यांच्या परिणामांत कितीतरी वैचित्र्य व
 परस्परविरोधित्व असलें पाहिजे? खरोखर परमेश्वराने सृष्टीतील सर्व
 पदार्थांतील भिन्नत्व व विरोधित्व एकवटून या दोन स्थितींत
 सांठवून ठेविलेले आहे. स्वतंत्रता जर परम सुखाचें स्थान, तर
 परतंत्रता दारुण दुःखाचें निधान होय; स्वतंत्रता जर उन्नतीची
 जननी, तर परतंत्रता अवनतीची माता होय; व स्वतंत्रता जर
 सृष्टीचा जीव, तर परतंत्रता सृष्टीचा मृत्यु होय! स्वतंत्रता
 स्वार्थान्या पाशांत गुरफटलेल्या लोकांना स्वार्थत्यागी किंबहुना
 स्वासुत्यागीही बनविते; ती भीतीने थराणाच्या अंतःकरणांना
 दगडाहूनही कठीण करते; ती निस्तेज झालेल्या डोंब्यांत अप्र-
 तिम तेज चमकाविते; ती निकस व दिल्या पडलेल्या मनगटांत
 विलक्षण जोर व कणखरपणा उत्पन्न करते; पारतंत्र्याच्या हिम-
 मय थंडीने गारटलेल्या शरीरांत देशभक्तीची ज्योत पेटवून ती
 स्याला चपल व कर्तव्यक्षम करते; ती देशप्रीतीच्या वारुणीने
 झिंगलेले बाजी व स्वातंत्र्यवेडाने बहकलेले गाजी उत्पन्न करून
 त्यांच्या करवीं देशशत्रूंचा व अंतःस्थ रिपूंचा संहार करते, आणि
 राष्ट्राला उन्नतीच्या अत्युच्च शिखरावर नेऊन बसविते. पण पर-
 तंत्रता? नको! तिची कल्पनासुद्धा मनास शिवावयास नको!

परतंत्रता दुनरें तें काय करणार ? थोडक्यांत म्हटलें म्हणजे ती एखाद्या राष्ट्राला प्रतिहिंदुस्थान करून सोडते, व तेथील लोकांना हिंदी लोकांसारखे बनविते !

परतंत्रतेचे इतके भयंकर व अनर्थकारक परिणाम होत असल्यामुळेच, परतंत्रतेच्या गैरव नरकांत सडत असलेल्या लोकांनी तिच्या कचाटीतून सुटून जाण्यासाठी मृत्यूला देखील आनंदाने व उल्हासाने कवटाळण्यास सिद्ध व्हावे, किंवा स्वातंत्र्यसंपादनार्थ स्वतःच्या जीविनावरही पाणी सोडण्यास उद्युक्त व्हावे, यांत नवल तें काय ? पारतंत्र्याचे पाश झुगारून देऊन स्वतःस स्वातंत्र्याची जोड करून घेण्याकरितां निरनिराळ्या लोकांनी केलेल्या दीर्घ, घनघोर व तुंबळ प्रयत्नांचे दाखले जगाच्या इतिहासांत अनेक आहेत; व सतराव्या शतकांत मराठ्यांनी शिवाजी महाराजांच्या अप्रेतरत्वाखालीं केलेला प्रयत्न हा त्यांपैकींच एक होय. इतिहासांतील रम्य स्थले तीं हींच होत; ह्या प्रयत्नांचा इतिहास तोच खरा इतिहास होय; सद्गुणांचे व नीतिनत्वांचे धडे शिक्षविणारे खरे शिक्षक हेच आहेत; व अंगांत अपूर्व वीरश्री स्फुरविणारे हेच वास्तविक प्रसंग समजले पाहिजेत. तेव्हां प्रत्येकाने या प्रयत्नांच्या इतिहासाचे—या स्वातंत्र्याबद्दल केलेल्या युद्धाच्या इतिहासाचे—अध्ययन अवश्यमेव केले पाहिजे. सर्व इतिहासाचे जरी नाही, तरी निदान सतराव्या व आठराव्या शतकांतील मराठ्यांच्या इतिहासाचे अध्ययन करणे हें प्रत्येक अससुद्ध महाराष्ट्रियाचें आद्य व परम पवित्र कर्तव्य आहे. कण, दुसऱ्या कोणत्याही इतिहासांत न सांपडणारा “आफलेपणा” या इतिहासांत संपूर्णपणे ओथंबलेला आहे. मराठ्यांच्या इतिहासासारखा व विशेषतः सतराव्या व आठराव्या शतकांतील मराठ्यांच्या इतिहासासारखा रमणीय, बोधप्रद, नीतिप्रचुर व वीर्योत्पादक

इतिहास दुसरा कोणता आहे ? या इतिहासांत असे अनेक प्रसंग नमूद केलेले आहेत कीं, ते वाचले असतां आपल्या शूर व स्वातंत्र्यशाली पूर्वजांच्या भ्रष्टाचार व अमानुष कृतीबद्दल अचंबा व अभिमान वाटतो, आणि त्याबरोबरच अवघ्या दोन अडीचशें वर्षांच्या अवधींत त्यांच्या वंशजांची उडालेली दैना व दुर्दशा पाहून काळीज दुःखातिशयानें करपून जातें. अशा प्रसंगांपैकींच एका अत्युत्कृष्ट, आणीबाणीच्या व मनाला चटका लावणाऱ्या प्रसंगाचें वर्णन आम्ही देत आहोंत.

आकाश निरभ्र आहे, प्रातःकाळच्या मंद व शीतळ वाऱ्याची झुळुक मन व शरीर रिझवित आहे, क्षितिजावर आरूढ झालेल्या बालरवीचीं कोमल व रक्तवर्ण किरणें दाही दिशा रंगवीत आहेत, समुद्राचा पृष्ठभाग लहान लहान लाटांनीं विकंपित झाला आहे, त्या लाटांशीं खेळत खेळत एक लहानसें जहाज वाऱ्याच्या झुळुकेबरोबर तो जलमय प्रदेश आक्रमित चाललें आहे, व आपण सुरक्षित रीतीनें पैलतीरास जाऊन पोहोंचूं अशी त्या जहाजावरील लोकांना आशा—नव्हे खात्री वाटत आहे, तोंच एकदम एक प्रचंड मेघावडंबर उसळून आकाशमंडळ कृष्णवर्ण मेघांनीं काळें ठिकर पडून जावें, त्या बालरवीचा लोप होऊन निविड अंधकारानें दशदिशा व्याप्त व्हाव्यात, वाऱ्याच्या सोसाट्यानें तो अफाट दर्या खवळून जाऊन पर्वतप्राय लाटा अस्मानाशीं भिडप्याकरितां वर उसळत असाव्यात, व त्या गगनचुंबी लाटांच्या थपडा खात खात तें जहाज झंझावाताच्या मान्यानें भिंगरीसारखें इतस्ततः भिरकटत असावें, म्हणजे त्या जहाजावरील लोकांची जी करुणास्पद व संकटपरिप्लुत स्थिति होईल, त्याप्रमाणेंच १६५९ सालीं मराठ्यांची स्थिति झाली होती. १६४६ त शिवाजी महाराजांनीं तोरणा किल्ल्यावर स्वातंत्र्याचा रोपा लावून

बारा वर्षे लोटलीं होतीं. अनेक जवानमर्द मराठे वीरांनीं त्याच्या मुळांशीं आपल्या शुद्ध व सतेज रक्ताचें सिंचन केल्यामुळें तो पल्लवयुक्त झाला होता. चंद्रराव मोरे, बाजी घोरपडे इत्यादींची कीड नाहींशी केल्यामुळें तो सोसाड्यानें वाढत होता; व लवकरच त्याच्या रम्य व शीतल छायेखालीं सुखानें कालक्रमणा करण्याची सुसंधि मराठ्यांना लघेल, अशी प्रत्येकाला आशा वाटूं लागली होती. पण इतक्यांत तो जोरानें फोंफावणारा स्वातंत्र्याचा रोपा खच्ची करण्याची इच्छा मराठ्यांच्या शत्रूंच्या अंतःकरणांत उद्भवली. तो रोपा अशाच जोमानें व झपाट्यानें वाढत गेल्यास तो विजापुरी राज्याची इमारत पार जमिनदोस्त केल्याशिवाय राहणार नाहीं, अशी विजापुरी दरबारला मोठी काळजी लागून राहिली होती. बेगमसाहेबांची तर पांचावर धारण बसली. त्यांच्या अंतःकरणानें सपशेल ठाव सोडला होता. त्यांना अन्न गोड लागेना व क्षणभरही झोंप येईनाशी झाली. शरीरयष्टि कृश झाली; व अंगावरची कांति नष्ट होऊन तें निस्तेज व पांढरें फिटुक दिसूं लागलें. आपल्या रोगाचें मूळ नाहींसें करण्यास आपल्या पदरचा एखादा तरी सरदार तयार आहे कीं काय हें पहाण्याकरितां त्यांनीं दरबार भरविला. विजापुरी सरदार स्थानापन्न झाल्यावर बेगमसाहेबांनीं त्यांना एकंदर हकीगत कळविली, व दररोज विजापुरी राज्याचे लचके तोडणाऱ्या शिवाजीचें पारिपत्य करण्याविषयीं त्यांनीं सर्व सरदारांची काकुळतीनें विनंति केली. 'अबला यत्र प्रबला बालो राजा निरक्षरो मंत्री' या वचनाप्रमाणें विजापुरी दरबारांत त्या वेळीं सर्व गोष्टी जुळल्यावर, पोक्त विचार व योग्य सल्लामसलत यांचा अत्यंताभाव जर दृष्टीस पडला, तर त्यांत आश्चर्य तें काय ? बेगमसाहेबांची ती केविलवाणी स्थिति पाहून व त्यांनीं ती काकुळतीनें केलेली विनंति ऐकून जमलेल्या

सर्व सरदारांची अंतःकरणे स्वामिभक्ताने द्रवून गेलीं, व अफजुलखान (शिवादि.त्रयकार व अज्ञानदास शाहीर ' अबदुलखान ' असे लिहितात) नांवाचा एक प्रबल सरदार पुढे होऊन त्याने ती कामगिरी बजाविण्याची आपली तयारी आहे असे वेगमसाहेबांस कळविले; एवढेच नव्हे, तर " डोंगरांतील उंदीर शिवाजी यास जिवंत अगर मेलेला कसा तरी पकडून आणतो " अशी त्याने भर दरबारांत प्रतिज्ञा ठोकली.

अफजुलखानाचे ते हिमतीचे व वीररसप्रचुर भाषण आणि त्याने केळी ती घनघोर प्रतिज्ञा ऐकून वेगमसाहेबांस अत्यानंद झाला, व ताबडतोब त्यांनी त्याची त्या कामावर याजना केली. भर दरबारांत सर्वासमक्ष केलेली प्रतिज्ञा अफजुलखानाने आपल्या उस्तादास (गुरूस) व जनानखान्यांतील स्त्रियांस सांगितली. त्याच्या उस्तादाने त्यास सांगितले कीं, शिवाजी अवतारी पुरुष असल्यामुळे तुझी प्रतिज्ञा शेवटास जाणार नाही; इतकेच नव्हे तर या कामांत तुझ्या जिवालाही अपाय होण्याचा संभव असल्यामुळे तू यापासून परावृत्त हो. आपल्या उस्तादाने आपल्या उस्तादावर पाणी घालून आपणांस नाउमेद करण्याचा प्रयत्न केलेला पाहून अफजुलखानाला अत्यंत वाईट वाटले. पण जनानखान्यांतील स्त्रियांनीही त्याचप्रमाणे विनवणी केल्यावर त्याला क्षनिवार संताप आला, व त्या भरांत त्याने त्यांपैकीं एकुणपन्नास स्त्रियांचा क्रूरपणाने शिरच्छेद केला. एकुणपन्नास खुनांची घुंरी डोळ्यांवर असतांना अफजुलखान बारा हजार निवडक फौज बरोबर घेऊन खां खां करीत विजापुरांतून बाहेर पडला व देखूनचा राख धरून तो कुच करूं लागला; व असेही सांगतात कीं, शिवाजीला धरून आणण्याकरितां त्याने आपल्याबरोबर एक पिंजराही घेतला होता. पण या मोहिमेंत आंत

शिवाजी असलेल्या अशा लांकडी पिंजन्याऐवजी आपल्या हाडांचाच पिंजरा विजापुरच्या दरबारांत येऊन थडकणार होता, हे त्या विचान्याला काय माहित ? विजापुरच्या दरबारांत केलेल्या प्रतिज्ञेप्रमाणे अफजुलखान बारा हजार फौजेनिशीं मजल दर-मजल करीत आपणांवर चालून येत आहे, ही बातमी महाराजांना राजगडा कळल्यावर ते चिंताग्रस्त झाले. अफजुलखान प्रचंड योद्धा व त्याच्याबरोबर बारा हजार निवडक फौज आणि उघड्या मैदानांत छातीला छाती भिडवून त्याच्याशीं सामना ठोकावा तर आपणांजवळ लोकांचा अतिशय तुटवडा, या विचारानें महाराजांचा क्षणभर—फक्त क्षणभरच धार सुटल्यासारखा झाला. कारण, त्या निघड्या छातीच्या, अचाट कर्तृत्वाच्या व अलौकिक सामर्थ्याच्या नरपुंगवाला भीति आणखी किती वेळ वाटणार ? शत्रूशीं उघड झुंज देण्यांत आपली धडगत लागणार नाही, त्याला ताणून फाडून टाकला पाहिजे, असा महाराजांनीं आपल्या मनाचा पक्का निश्चय केला, व त्याप्रमाणे ताबडतोब ते आपल्या सैन्याची जुळवाजुळव व किल्ल्यांची डागडुर्जा करूं लागले. त्यांनीं प्रतापगड किल्ल्याचा आश्रय करून गनिमी काव्यानें विजापुरी सैन्याचा फडशा उडवून द्यावयाचा असा हुकूम फर्माविला. प्रतापगडाकडे निघण्यापूर्वी त्यांना मोरोपंत, चिटणीस वंगरे मुत्सद्यांस बोलावून असें सांगितलें कीं, “ आपणांवर मातबर प्रसंग येऊन ठेपला आहे. शत्रु जोरावर आहे. केव्हां काय प्रसंग गुदरेल याचा नेम नाही. पण या मोहिमेंत आमच्या जिवास धक्का लागल्यास तुम्ही डगमगून जाऊं नका. संभाजी लहान आहे तोपर्यंत मातोश्रींच्या विचारानें हिंदुपद-पादशाही स्थापण्याचें पवित्र काम असेंच नेटानें व जुटानें पुढें चालवा. माझ्या हातून जर आतांपर्यंत कांहीं महत्कृत्य झाले असेल,

तर तें तुम्हां सर्वांच्या मदतीमुळेच झालें आहे. वास्तविक रीतीनें मी नुसतां निमित्तमात्र आहे. कार्य करणारे खरे लोक तुम्हीच आहांत. तेव्हां आमच्यावर वेडावांकडा प्रसंग आल्यास तुम्ही आपलें धैर्य खचून देऊं नका. सर्वजण एकदिलानें वागा, म्हणजे आई भवानीच्या कृपाप्रसादानें तुमचें प्रत्येक कृत्य यशस्वी झाल्या-वांचून राहणार नाहीं.”

महाराजांच्या तोंडून हे किंचित् निराशेचे व निरवानिरवीचे उद्गार बाहेर पडल्यावर सर्व मंडळींचे कंठ गहिवरानें दाटून गेले, व दुःखामुळे त्यांच्या तोंडून एक अक्षरसुद्धां निघेना. जिजाबाईना तर सर्व ब्रह्मांड आठवल्यासारखें झालें, व अंतःकरणांत उसळलेला दुःखादधि नेत्रावाटें अश्रुधारांच्या रूपानें बाहेर पडूं लागला. पण कसेंही झालें तरी जिजाबाई, म्हणजे वीरकन्या, वीरपत्नी व वीरमाता ! तेव्हां विसाव्या शतकांतील नादान व नेभळट हिंदु मातेसारखी ती एकसारखी मुळू मुळू रडत बसणार कीं काय, व आपल्या पुत्रानें आरंभिलेल्या मंगलकार्याला आपल्या अमंगल वर्तनानें ती अपशकुन करणार कीं काय ? छेः, त्या पुण्यश्लोक व वीर्यशाली माउलीच्या हातून असें कसें होईल ? प्रसंगाच्या महत्वाकडे लक्ष देऊन तिनें लागलेंच आपलें दुःख गिळून टाकलें, व ती म्हणाली, “ शिवबा, श्री भवानीचा तुझ्यावर वरदहस्त आहे. आमचे पोटीं तूं कुलदीपक निर्माण झाला आहेस. शत्रु मातबर आहे हे ध्यानांत धरून सावध-गिरीनें वाग. चार माणसें जीं जवळ केलीं आहेस त्यांचा विचार घेत जा. दगाफितुरी करून अफजुल यानें संभाजीस, तुझ्या वडील भावास ठार मारलें त्याबद्दल सूड उगीव. मागील माणसांची काळजी न करतां एकचित्तानें या कामास लाग, म्हणजे भवानीच्या व आमच्या आशीर्वादानें तूं विजयी होशील.” काय

हा बाणेदारपणा व कोण ही तेजस्विता ? मातेच्या तोंडून असले प्रोत्साहनपर शब्द निघाल्यावर कोणता सुपुत्र प्रत्यक्ष काळाच्या दाढा उपटण्यास मार्गेंपुढें पाहील ? जिजाबाईसारखी ओजस्वी आई व शिवाजीसारखा वीरबाहु पुत्र यांची जोडगोळी सुरू झाल्यावर मुसलमानी रियासतीच्याच काय, पण अखिल ब्रह्मांडाच्या देखील ठिकन्या उडण्यास उशीर तो किती लागणार ? खरोखर ज्या वेळेस हिंदुस्थानांत पुन्हां अशी अद्वितीय मातापुत्रांची एक तरी दुकळ निर्माण होईल, त्यावेळेस हिंदुस्थानचा भाग्योदय होण्यास फारसा वेळ लागणार नाही !

पुरंदर किल्ल्यावर मातोश्रीची व्यवस्था करून व त्यांच्या संरक्षणाचा हरएक बंदोबस्त करून इकडे शिवाजीमहाराज प्रतापगडाकडे जावयास निघाले, तों तिकडे अफजुलखान शिवाजीच्या विध्वंसाच्या मनांत नाना युक्त्या योजीत व मनःक्षेत्रावर मनोराज्याचे मनोरे उभारीत प्रतापगडाचा रेंख धरून झपाट्याने चाल करीत येत होता. तुळजापुरास येऊन तेथील भवानी शिवाजीची कुलदेवता आहे असें कळल्यावर, त्यानें देवीची मूर्ति छिन्नविछिन्न केली. पण एवढ्यानेच त्याच्या मनाची तृप्ति न होतां त्या दुरात्म्यानें व नराधमानें त्या मूर्तीचे तुकडे जात्यांत भरडून पीठ नदींत फेंकून देवविलें. जणूं काय भवानीच्या मूर्तीचें पीठ केल्याबरोबर भवानीचें व तिचा निस्सीम उपासक शिवाजी याचें चूर्ण होणारच होतें ? पण त्या धर्मवेड्या व इमामदांडग्या अफजुलखानाच्या बथड टाळक्यांत इतके सुविचार कोठून येणार ? भवानीनें शिवाजीला दृष्टांत दिला व मला बळी अर्पण करण्याकरितां एक “ बत्तीस दांतांचा बोकड ” तुझ्याकडे मी पाठवून देत आहे असें सांगितलें. तुळजापुराहून पंढरपुरास आल्यावर अफजुलखानानें श्री विठोबाचें देऊळ भ्रष्ट केलें, व तेथील

पुजाऱ्यांनीं जर दूऱ्ढृष्टीपणानें अगोदरच विठोवाची मूर्ति लपवून ठेविळी नसती, तर तो चांडाळ तिलाही भरडण्यास कदापिही चुकता ना. तुळजापूर व पंढरपूर येथील हिंदूंच्या आदि देवतांची अफजुलखानानें केलेली विटंबना पाहून शिवाजीच्या व मराठ्यांच्या अंगाची संतापानें लाही उडून गेली, व ज्या नरपशूचे हात असलें घोर कर्म करण्यास रतिभरही कचरले नाहींत त्याचा कोणत्या ना कोणत्या तरी रीतीनें समूळ उच्छेद करून टाकावयाचा, असा सर्वांनीं संकल्प केला. भवानीचा व विठोवाचा केलेला उपमर्द आपणास मिळणाऱ्या विजयाचें जणूं काय पूर्णगामी चिन्हच, किंवा विजयाच्या मार्गावरील शुभशकुनच आहे असे मनांत मांडे खात, अफजुलखानानें माणकेश्वर, करकमभोसें, शंभुमहादेव, रहिमतपूर या रस्त्यानें येऊन वाईस तळ दिला. प्रतापगडाला केंद्रस्थान करून शिवाजी आसपासच्या मुलखाचा बंदोबस्त करीत आहे, हें वर्तमान अफजुलखानास समजल्यावर त्याला आनंद वाटला, व या मोहिमेंत आपणांस हटकून फत्ते मिळालीच पाहिजे अशी त्याच्या मनाची पक्की समजूत झाली. कारण, प्रतापगडाजवळच्या सर्व प्रांताची खडान्खडा माहिती आपणास असल्यामुळे शिवाजीला चिमट्यांत धरण्यास आपणास बिलकूल जड जाणार नाहीं, अशी आशा त्याच्या मनांत प्रादुर्भूत झाली. आशा ! या आशेनेंच आजपर्यंत कितीतरी लोकांना रसातळास नेलेलें आहे ! व जगाची कितीतरी नासधूस केली आहे ! या जगांत आशेसारखा परिणामी फसविणारा व दगा देणारा कोणीही सांपडणार नाहीं. फसविण्याच्या व तोंडघर्शी पाडण्याच्या कामांत आपला हात दुसरा कोणीही धरणार नाहीं, अशी पाश्चात्यांना पुष्कळ घमैंड आहे ! पण या पाश्चात्यांनाच

श्री शिवाजी महाराज

ब. क.

तिनें कितांदां तरी सपशेल चकविलेले आहे? विश्वास विचय या.....

त्या आडमुठ्या व धांपटमार्गी अफजुलखानाची कथा, तं. काय?.....

शिवाजीवर एकदम तुटून पडल्यास आपल्या भूसेनासमारापुढे.....

स्याच्या थोड्याशा लोकांना हातटकीस आल्यावांचून ~~मनांतर~~

उरणार नाही व आपला इष्ट हेतु सुफलित होईल, अशी त्याला

बालंबाल खात्री होती. तरीपण न जाणो मराठ्यांसारख्या कडव्या

व पराक्रमी लोकांशीं गांठ आहे, कदाचित् असल्या डोंगराळ

प्रदेशांत आपल्या दरबारी व खानदानीच्या सैन्याचा टिकाव

लागणार नाही, तेव्हां काहींतरी हिकमत लढवून व फुसला-

वणी दाखवून शिवाजीला उघड्या मैदानांत आणावें व नंतर

विश्वासघातानें त्याचा चक्काचूर उडवून द्यावा, असा त्यानें

विचार केला व त्याप्रमाणें तो व्यूह रचावयास लागला. त्यानें

वाईचा कुलकर्णी कृष्णाजी भास्कर यास बोलावून आणवें, व

आपला मनोदय निवेदन करून त्याला शिवाजीकडे आपला

वकील म्हणून पाठविलें. अफजुलखानाच्या सांगीप्रमाणें कृष्णाजी

भास्कर महाराजांच्या दरबारीं आला, व शाहाजीगजे व खान-

साहेब यांचा निकट मित्रभाव असल्यामुळे खानसाहेबांची आपल्या

जीवश्वकठश्च मित्राच्या धैर्यशील व प्रतापी पुत्रास भेटण्याची

व त्याला दोन सलोख्याच्या गोष्टी सांगण्याची मनापासून इच्छा

आहे असा त्यानें महाराजांपुढे अफजुलखानानें पढविलेल्या पाठा

वाचून दाखविला. पण असल्या मायावीपणानें व नाटकी आवि-

भार्यानें फमून जाण्यास शिवाजी महाराज काहीं दुधखुळ नव्हते.

त्यांनीं लागलेच ताडले कीं, जो मनुष्य आपणांस जिवंत अगर

मेलेला धरून अणण्यावरितां भर दरबारांत प्रतिज्ञा टाकतो, जो

हिंदूंच्या देवता विच्छिन्न करण्यास यत्किंचित्ही मार्गें पुढें पहात

नाहीं, व ज्यानें आपणांवर मार्चे बांधण्याचा सुद्धा धूमधडाका

चालविला आहे, त्याच्या मनांत शुद्धभाव व कळकळीची प्रीति रेसभरही वसत नसली पाहिजे, व उघड्या मैदानांत आपणांस आणण्याचा त्याचा हा कांहींतरी डाव असला पाहिजे. महाराजांचा असा समज होण्यास आणखी असेही एक कारण होतें कीं, त्यांच्या हेरांनीं त्यांना यापूर्वीच अशाच अर्थाच्या बातम्या कळविल्या होत्या.

कृष्णाजीपंताकडून अफजुलखानाचा निरोप कळल्यावर महाराजांनींही अवतरणांतर्गत वचनाप्रमाणें मानभावीपणा स्वीकारून अफजुलखानास भेटण्याची आपला खुषी आहे असें कृष्णाजीपंतास सांगितलें, व गडावरील सदरेंत त्यांचा सन्मानपूर्वक पाहुणचार करण्याविषयी आज्ञा केली. दरवार आटोपला, दिवसभर श्रमला भागलेला दिनमणि पश्चिम दिशेच्या दरवाजांतून आपल्या मंदिरांत शिरला, सूर्याच्या प्रखर तेजानें संतप्त झालेली पृथ्वी निद्रिस्त होऊं लागली, व चोहोंकडे अगदीं सामसूम झालें. बाह्य-सृष्टींत अशा रीतीनें शांततेचें साम्राज्य स्थापित झालें असतां, महाराजांच्या अंतःसृष्टींत मात्र भयंकर हलकल्लोळ माजून राहिला होता. गडावरील मराठे गडी निद्रावश झालेले पाहून ते कृष्णाजीपंताच्या सदरेंत येऊन दाखल झाले. कृष्णाजीपंत त्यांवेळेंस सुखकर विचारांत गडून गेल्यासारखे दिसत होते, व आपण हातीं घेतलेल्या कामगिरींत बहुतेक यशःप्राप्ति झाल्याबद्दल त्यांच्या चेहऱ्यावर आनंदाचें तेज खेळत होतें. महाराजांची स्वारी आलेली पाहून ते उठून उभे राहिले, व त्यांनीं खालीं बसण्याविषयी प्रार्थना केली. खालीं बसल्यावर महाराजांच्या-त्या वाग्देवी-कंठमणीच्या-वक्तृत्वाचा असा अस्खलित प्रवाह वाहूं लागला कीं, “खानाचें आमचेविशीं अगत्य फार आहेच. मार्गें अपराध केले, ते क्षमा करून पुढें मसलत सांगणार, अशीं त्यांचीं सफाईचीं

बोलणीं बोलतां. ऐशास तुम्ही हिंदु आहांत, ते यवन. त्यांचें अन्न खादलें म्हणोन, तुमचा आमचा धर्म एक आहे, त्या अर्थी निष्कपटतेनीं सांगावें. आमचा विचार कायावाचा धर्मस्थापना करावी, दुसरा किमपि नाही. मग तुम्हांला कलियुग माहात्म्यानुरूप बुद्धि उत्पन्न होऊन भ्रष्ट करणें आहे, तरी तुमची मर्जी. खानास येथें आणावें, त्याची आमची मेढ्यावरी भेट होऊन किलाफ दूर करावे, म्हणजे नेतील तिकडे येऊं. इष्टाचे दास आहोंत. येणें करून आमचे मनांत किंतु वाटत नाही. त्याजला आगत्यच तरी ते बेकिलाफ येऊन भेटतील. नसल्यास जसें त्यांच्या मनांत तसें आमचेही चित्तांत. येथें येऊन भेटावें, हें बोलणें आमचे स्नेहभावे सिद्ध करावें.”

महाराजांच्या या रसाळ, वक्तृत्वपूर्ण व रात्रींच्या प्रशांत वेळीं केलेल्या भाषणाचा कृष्णाजीपंताचे मनावर इतका परिणाम झाला कीं, महाराज ईश्वरी अवतार आहेत असें वाटून त्यानें त्यांना खानाची सर्व मसलत सांगितली, व या कामांत आपल्या हातून होईल तितकी मदत करूं असें त्यानें आश्वासनही दिलें. महाराजांचा निरोप घेऊन कृष्णाजीपंत परत अफजुलखानाकडे गेल्यावर महाराजांनीं गोपिनाथपंत हिवरेकर यांस खानाकडे आपला वकील ह्मणून पाठविलें. कृष्णाजीपंतानें सांगितल्याप्रमाणें गोपिनाथपंतांनींही कळविल्यावर अफजुलखानानें असा विचार केला कीं, आपण शरीरानें धिप्पाड, कुवतदार, जवानमर्द व फौजबंद, तेव्हां भेटींत शिवाजीला आपण सहज चिरडून टाकूं व कपटाच्या जोरावर विशेष प्राणहानि न करतां आपला हेतु सिद्धीस नेऊं; म्हणून राजे म्हणतात त्या ठिकाणीं भेट घेण्यास आपण तयार आहोंत, असें त्यानें गोपिनाथपंतांस कळविलें. त्यावर पंतांनीं सांगितलें कीं, “ आपली स्वारी तिकडे निखाळस

येणार, मार्ग नोट नाही, सरंजाम चालला पाहिजे, त्यापक्षीं मास-पक्ष मुक्काम करावा. रस्ता चांगला करवून सेवशीं हजर होईन.” गोपिनाथपंतानें घडलेली सविस्तर हकीकत महाराजांस निवेदन केली. त्यावरून व “वहेदमित्रं स्कंधेन यावत्कालस्य पर्ययः। ततः प्रत्यागते काले भिन्धाद्धट मित्राश्चानि ॥” (प्रसंग आश्रय तर शत्रूला डोक्यावर घेऊन नाचावे; परंतु योग्य वेळ आला म्हणजे मानीची घागर दगडावर आपटून जशी फोडून टाकतात, त्याप्रमाणें त्याला एकदम झुगारून देऊन त्याच्या चिन्हाच्या उडवाव्यात) या ‘कणिकनाती’तील वचनाला अनुसरून महाराजांनीं रस्ता साफ करण्यास, जागजागीं विहिरी बांधण्यास, दुकानें घाटण्यास, मंडप उभारण्यास, मारांश. अफजुल-खानाची व त्याच्या सैन्याची बडेजाव ठेवण्याचीं साधनें एकत्र जुळविण्यास प्रारंभ केला, व थोड्याच दिवसांत उत्तम व्यवस्था करून टाकली. प्रतापगडच्या एका बुरुजाव्हालीं खानाच्या भेटी-करितां एक भव्य, चित्रविचित्र व रंगा सुरगी मंडप उभारला. आवाजी रघुनाथ नांवाच्या एका बहुत इतबाऱ्याचा कामदारास त्यांनीं चौक्यांचा बंदोबस्त करावयास सांगितले. मध्यंतरी विश्वास नानाजी मुत्सेखारेकर म्हणून एक प्रभु ज्ञातीचा सरदार शिवाजी-जवळ होता, त्यानें फकीराच्या वेषानें खानाच्या छावणींत वारं-वार जाऊन तेथील चित्तवातमी महाराजांस आणून दिली. सतराव्या शतकांत मराठ्यांनीं स्वातंत्र्याबद्दल जें युद्ध केलें व त्यांत त्यांना जी यशःप्राप्ति झाली त्याचें कारण हेंच कीं, त्या वेळेस ब्राह्मण, प्रभु, मराठे, शूद्र, इत्यादि अनेक जातींच्या लोकांनीं आपण सर्वजण एकाच धर्माचे व एकाच हाडामांसाचे आहोंत, असा उज्वल भाव आपले ठायीं बाणून घेऊन शिवार्जामहाराजांना हिंदूपदपादशाहीची इमारत उठविण्याच्या कामांत एकदिलानें

व एकाग्र चित्तानें मदत केली. त्यावेळेस मराठे वेदोक्ता-बद्दल भांडत तंडत बसले नाहींत, प्रभूनीं ब्राह्मणांचा द्वेष केला नाहीं, किंवा ब्राह्मणांनीं आपल्या उच्च वर्णाच्या तोऱ्यांत क्षत्रियांना साहाय्य करण्यास कांकू केलें नाहीं. सर्व महाराष्ट्रीय एकांच्या अभेद्य बंधनांनीं एकत्र जखडून गेले होते, व यवनी राज्याच्या टिकण्या उडविण्यास प्रत्येकजण अटाकाट प्रयत्न करीत होता. महाराष्ट्रियांत जोंपर्यंत एकी होती, तोंपर्यंत मोठे मोठे मी मी म्हणणारे तिस्मारखान सुद्धां त्यांना वचकून हांत. पण त्या एकीचा बेकी झाल्याबरोबर त्यांचा पार विचका उडून गेला, व सध्यां आमऱ्यांत तिचा अभाव असल्यामुळेच अजूनही होत आहे. ज्या वेळेस सर्व महाराष्ट्रीय एकीनें एकत्र केले जातील, तो खरोखर सु'देन होय ! सर्व व्यवस्था झाल्यावर महाराजांनीं गोपिनाथपंतांस खानाकडे पाठविलें, व गोपिनाथपंतानें भेटिला निघण्याविषयीं त्याची लीनपणानें विनंति केल्यावर खान आपल्या सैन्यासह प्रतापगडाकडे निघाला. मार्गावरील चोग्र व्यवस्था पाहून खान व त्याचें सैन्य दिलखुष झालें, व शिवाजीचा पाड्डणचार खान व नाचरंगांत दंग होत विजापुरी मंडळी प्रतापगडाखालीं येऊन पोहोंचली. गोपीनाथपंतानें दुसरें दिवशीं भेटीचा नेम ठरविला.

तांच दिवस. तोच मोठा आणीबाणीचा दिवस. तोच मराठ्यांच्या इतिहासांतोळ अत्यंत महत्वाचा दिवस होय. महाराष्ट्रभूनें स्वातंत्र्याची शाल परिधान करावयाची, कां नग्रावस्थेंत राहून यवनी अंमलाचे तीव्र तडाखे खात रहावयाचें, हें त्याच दिवशीं ठरणार हेंतें. त्याच दिवसाच्या पणिमावर महाराष्ट्रियांचा भावी स्थिति अवलंबून होती, व ह्मणून तोच दिवस हिंदु पंचांगांत सोनेरी अक्षरांनीं लिहून ठेविला पाहिजे. मराठी सूर्य व विजापुरी

केतु अगदीं सन्निध येऊन तर ठाकले , व कोण कोणाचा काय-मचा लोप करून टाकतो , हें त्याच दिवशीं जाहीर करण्यांत येणार होतें. रात्र संपली. दिवस उजाडला. त्या दिवसाचा तो विरुद्ध शक्तींचा योगायोग अवलोकन करण्याकरितां भगवान सूर्य-नारायण नभोमंडळाच्या मध्यभागाकडे जोरानें आपला रथ हांकू लागले. ठरल्याप्रमाणें मराठे वीर दऱ्याखोऱ्यांतून लपून छपून बसले. येसाजी कंक, हिरोजी फर्जद, निराजी सांवत, बाळोजी जगताप वगैरे रणशूर व हिंमतबहादर मराठे सरदार महाराजांच्या आज्ञेवरून आपल्या प्राणप्रिय समशेरींचा त्याग करून चवरी, मोरचल, पानदान, सरपोस घेऊन खानाला खडी ताजीम देण्या-करितां मंडपांत येऊन दाखल झाले. खानाला वर्दी देण्यांत आली. त्यांन दोन हजार विजापुरी सैन्याला आपणाबरोबर घेण्याविषयीं हुकूम केला. पण इतकें सैन्य बरोबर घेतल्यास शिवाजी भेट घेण्यास तयार होणार नाहीं असें कृष्णाजीपंतानें सांगितल्यावर, तो अगदीं थोडे लोक बरोबर घेऊन मेण्यांत बसून निघाला. मंडपांत आल्यावर गोपीनाथपंतानें उच्चासनावर बसण्याविषयीं खानास विनंति केली व अत्तरगुलाब, हारतुरे वाटण्यांत आले. विजापुरी राज्याच्या कुशींत सलणारा कांटा आज आपण कपट-भावानें व विनप्रयासानें खास उपटून काढणार, म्हणून खान मोठ्या खुर्चींत होता. पण विजापुरी राज्याच्या कंबरेचा कांटा आज सपशेल मोडला जाणार आहे, हें त्याला काय माहीत ? खान अशा रीतीनें आनंदसागरांत गटंगळ्या खात असतां, शिंग, भेरी व नौबद यांचा प्रचंड आवाज त्याच्या कर्णपथावर येऊन आदळला, व त्याच्या अंतःकरणांतील आनंदोदधि जास्त जास्त उसळूं लागला. भवानीचें दर्शन घेऊन महाराजांची स्वारी खानाच्या भेटीकरितां खालीं उतरूं लागली. महाराष्ट्रीयानांच्या सद्गुणांचें

ते मूर्तसर्वस्व पाहून मराठ्यांच्या चेहेऱ्यावर अभिमान व कौतुक यांची छटा पसरली, व भारतीय काळांतील अर्जुन अवतीर्ण झाला आहे असें प्रत्येकाला वाटले. महाराजांनी त्या वेळेस आपल्या वचावाचा सर्व पोषाख चढविला होता. अंगांत चिलखत व त्यावर अंगरखा, डोक्यास शिरस्त्राण व त्यावर शंभर हात लांबीचे पागोटें, उजव्या हातांत भवानी तलवार व बाहींत बिचवा, डाव्या हातांत जहर विषाचे पाणी दिलेलीं वाघनखें, याप्रमाणें त्यांचा पोषाख होता. त्यांचा चेहेरा भव्य, गंभीर व तेजःपुंज दिसत होता. ते निश्चयानें आणि धैर्यानें गडाखालीं उतरत होते. शिंगें व नौबदी यांचा आवाज जवळ जवळ येऊं लागला व खानाची तळमळ वाडूं लागली. तो आवाज आतां अगदींच जवळ आला व थोड्याच वेळानें महाराज मंडपांत येऊन पोहोचले.

महाराज दृष्टीस पडतांच अफजुलखान आपल्या आसनावरून उठून त्यांना आलिंगन देण्याकरितां धांवत गेला, व महाराजही पुढे सरसावले. वेड्या अफजुलखाना ! तूं प्रत्यक्ष काळाला आलिंगन देण्यास पुढें जात आहेस, हें तुझ्या ध्यानांत कसें आले नाही ? तूं महाराजांना आलिंगन देणें म्हणजे नवनीतानें रसरसित निखान्याला. किंवा शलभानें प्रदीप्त ज्योतीला कवटाळण्यासारखें होय, ही सार्धी गोष्ट तूं कसा विसरलास ? घेतली. पतंगानें दिव्यावर झांप घेतली. महाराजांची व अफजुलखानाची छातीला छाती भिडली. सूर्याचा व केतूचा संयोग झाला. अफजुलखानानें महाराजांचें डोकें बगलेंत धरलें. सूर्याला केतूनें क्षणभर ग्रासून टाकलें. अफजुलखान म्हणजे उंचा पुरा व खंदा जवान ! तो आतां आपल्या डोक्याचा खास भुगा करणार, तों इतक्यांत प्रसंगावधान दाखवून महाराजांनीं डाव्या हातांतील वाघनखें त्याच्या पोटांत खुपसलीं व त्याचा कोथळा बाहेर काढला. आपला बेत

तर काय, व आपणावर किती विपरीत प्रसंग येऊन ठेपला आहे, याविषयी खानाच्या डोक्यांत लकून उजेड पडला. तरी पण त्याने आपले धैर्य खचू दिले नाही. डाव्या हाताने बाहेर आलेली आंतडी आंत खुपसून त्याने महाराजांवर समशेरीचा वार केला. महाराजांनी सफाईने तो वार चुकवून त्याच्यावर तलवारीचा प्रहार केला. खानाचे मृत शरीर धाडकून जमिनीवर पडले व शून्य दृष्टीने खानाच्या प्रेताकडे पहात महाराज उभे राहिले. खानावर ओढावलेला प्रसंग पाहून सय्यद बंडा महाराजांवर धांवून गेला, व तां त्यांच्यावर पट्याचा वार करणार तो जिवा महाला नांवाच्या एका जवानमर्दाने वरच्यावरती त्याचा हत्यारबंद हात कलम करून त्यास जमिनदोस्त केले. त्यावेळेस जिवा जर जवळ नसता, तर त्या नोडग्याच्या शस्त्राला महाराज कदचित् बळी पडले असते; तेव्हां “होता जिवा म्हणून वांचला शिवा” असे जे म्हणतात ते यथार्थ होय. विजयसूचक शिंगे कडकडू लागली व नांबदी झडू लागल्या. लपून बसलेले मराठी सैन्य आपल्या जागेतून उठून त्याने अचानक विजापुरी सैन्यावर हल्ला केला, तेव्हां विजापुरी सैन्याला घेमार घेमार करीत पळतां पळतां भुई थोडी झाली.

ही लढाई प्रतापगडची लढाई या नावाने प्रसिद्ध आहे. मराठ्यांनी आपल्या समशेरी शत्रूच्या रक्ताने रंगविल्या, व पुष्कळसे उंट, हत्ती व घोडे काबीज केले. अफजुलखानाचा मुलगा फाजल मोठ्या मिनतवारीने या दंगलीतून निसटून गेला. एकंदरीत, मराठ्यां-वरचे हे भयंकर अरि महाराजांच्या अलोट बुद्धिचातुर्यामुळे टळले. केतूचा नाश होऊन सूर्य पुन्हां प्रखरतेने तळपू लागला. “जशास तसे” या तत्त्वाची यथार्थता सिद्ध करून दाखविण्यांत आली, व डोक्यावर घेऊन नाचविलेल्या शत्रूच्या चिंघड्यान् चिंघड्या उड-

विष्यांत आल्या. अफजुलखानाचें प्रेत जमिनीवर पडलेलें पाहून खानाच्या भोई लोकांनीं तें नेण्याविषयीं उचल केली. पण मराठ्यांनीं त्या सर्वांना कांपून काढले. महाराजांनीं खानाचें शीर कांपून घेतलें, आणि एका हातांत तें शीर व दुसऱ्या हातांत लालभडक झालेली ती भवानी तरवार घेऊन ते गडावर जावयास निघाले. आवेशानें इंगळासारखे लाल झालेले डोळे, शत्रूच्या रक्तानें नखशिखांत माखलेलें शरीर, आणि उजव्या हातांत भवानी तरवार व डाव्या हातांत विजयाचें चिन्ह म्हणून धरलेलें खानाचें शीर, अशी महाराजांची ती उग्र, भावेशयुक्त व नारसिंही मूर्ति दृष्टीस पडतांच, गडावरील मराठे गर्डी आज प्रत्यक्ष कर्दनकाळाचा अवतार झाला आहे कीं काय, अशा बुचकळ्यांत पडले. महाराजांनीं तें शीर भवानीपुढें ठेवून संकटांतून सुरक्षितपणें निभाविल्याबद्दल देवांचे धन्यवाद गाईले. विजापुरी सैन्याचा फत्ता उडविल्यावर मराठे वारही गडावर जमा झाले. त्या वेळीस त्यांच्या आनंदाला पारावार राहिला नाहीं. महाराजांच्या अलौकिक सामर्थ्याच्या व असामान्य पौरुषाच्या स्तुतिपाटांनीं तो गडच नव्हे, तर सारें महाराष्ट्र दुमदुमून गेलें, व हिंदुपादशाही स्थापन करून हिंदुधर्मावर आलेली ग्लानि घालविण्याकरितां अवतीर्ण झालेला हा कोणी तरी दैवा पुरुष असला पाहिजे, अशा प्रत्येकाची खात्री झाली. आपल्या पुत्राच्या पराक्रमानें जिजाबाईस तर केवढी धन्यता वाटली असेल व तिनें कितीतरी प्रेमाश्रू ढाळले असतील ? शिवबा, प्रतापगडच्या माळावर तुम्ही जो अतुल पराक्रम गाजविला व अद्वितीय प्रसंगावध न दाखविलें, त्याचें यथार्थ वर्णन आमची ओबडधोबड लेखणी ती काय करणार ? तुम्ही प्रत्यक्ष शिवाचे अवतार व तुमच्या ठायीं दिव्य तेज असल्यामुळें, अफजुलखानासारख्या घुंघुरट्यांनीं पंचत्वाप्रत जावें, यांत कांहीं नवल नाहीं ! या प्रसंगाप्रमाणेंच अनेक

वेळां संकटांत उडी घेऊन तुम्ही आणि तुमच्या धाराशूर व रण-
शुभार मराठे लढव्यांनीं हिंदुधर्माची संस्थापना व हिंदुपाद-
शाहीची उभारणी केली, व इतिहासाच्या पटावर आपलीं नांवे
रक्तानें लिहून ठेविलीं. पण ती हिंदुपदपादशाही आतां कोठें आहे ?
तुमच्या विजवट्या वंशजांनीं ती विलयाला नेलेली पाहून तुमचे
सर्वांचे आत्मे स्वर्गांत कितीतरी तळमळत असतील ! व आपले
पोटीं असले कुलांगार निपजावेत म्हणून दुःखानें ते कितीतरी
विव्दळत असतील बरे ? तुम्ही गाजविलेल्या शौर्याचीं, स्वार्थ-
त्यागाचीं, बुद्धिमत्तेचीं व स्वातंत्र्यप्रियतेचीं शेंकडों स्थलें आमच्या
दृष्टीसमोर असतांनाही आम्ही कितीतरी भेकड, स्वार्थलोलुप व
वेअकली बनलों आहोंत ? तेव्हां महाराज, तुम्ही दयार्द्र दृष्टीनें
आपल्या वंशजांकडे पाहून त्यांच्या ठायीं शूरत्वाची, स्वार्थ-
त्यागाची व पौरुषत्वाची ज्योत प्रज्वलित करा !

रत्न दुसरें.

बाजी प्रभु.

To every man upon this earth
Death cometh soon or late.
And how can man die better
Than facing fearful odds,
For the ashes of his fathers
And the temples of his Gods.

(जन्मास आलेल्या प्रत्येक इसमास आज नाही उद्यां मरण हें येणारच. परंतु आपल्या देवतांचीं देवळें व पूर्वजांची परंपरा कायम राखण्यासाठीं जबरदस्त शत्रूला तोंड देऊन आलेल्या मरणापेक्षां जास्त स्पृहणीय मरण तें कोणतें असणार बरें ?)

“ मरणं प्रकृतिः शरीरिणाम् ” या न्यायानें जन्मास आलेला प्राणी हा केव्हांना केव्हां तरी नाशाप्रत गेलाच पाहिजे. कोणत्याही प्राण्याला अमरपट्टा दिलेला नसल्यामुळें त्याचें या मृत्युलोकीं जगत्प्रलयावधि वास्तव्य होण्याचा बिलकुल संभव नाही. जन्मास यावयाचें याचाच अर्थ मृत्यूच्या मार्गास लागावयाचें. जन्म आणि मृत्यू, स्थिति आणि लय, हीं एकाच नियमित कालाचीं दोन टोके आहेत. वास्तविकरीत्या जन्म आणि मृत्यू या दोहोंत मुळींच फरक नाही. जन्म म्हणजेच मृत्यू आणि मृत्यू म्हणजेच जन्म होय. जन्मास आलेला प्राणी कालवशात् मृत्यूच्या तडाक्यांत सांपडलाच पाहिजे, व मेलेला प्राणी कालेकरून जन्मास आलाच पाहिजे. अशी ह्या अखिल विश्वाची घटना आहे; अशा रीतीनें विश्वाचें रहाटगाडगें फिरत आहे; व असा

हा सृष्टीचा अप्रतिहत नियम आहे. जन्मास आलेल्या मनुष्याचा कालाच्या तीव्र आघाताने जो चक्काचूर होऊन जातो, तो “ न जायते म्रियते वा कदाचिन्नायं भूत्वा भविता वा न भूयः । अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो । न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥ ” अशा त्याच्या अविनाशी व अमर्त्य आत्म्याचा होत नाही; तर त्या आत्म्यावरील ओट हात लांबीच्या मृण्मय कवचाचाच होतो. मनुष्याचा आत्मा मरणाधीन नाही, व त्याचे शरीर मरणमुक्त नाही. आत्मा हा शाश्वत व ‘ईश्वरीय’ तत्त्वापासून झालेला असल्यामुळे त्याच्यापुढे मृत्यूचे कांहींही चालत नाही. पण शरीर हे नश्वर व भंगूर द्रव्यांच्या एकीकरणाने बनले असल्यामुळे त्याचे मृत्यूपुढे कांहींही चालत नाही. शरीर हे आत्म्याचे वेष्टन होय. जोंपर्यंत ते वेष्टन चांगले धडधाकड असते, तोंपर्यंत त्याच्यात आत्म्याची वस्ती असते. पण ते जर कां जीर्ण व टाकाऊ झाले, तर तो लागलीच त्यांतून आपले ठाणे उचलून दुसऱ्या एखाद्या सुयंत्र व सुव्यवस्थित वेष्टनांत प्रवेश करतो. आत्म्याने अशा एखाद्या वेष्टनाचा त्याग केला, कीं त्या वेष्टनाला मृत्यू येतो; व त्याला मृत्यू आल्यावर त्याची धूळ होऊन धुळीत धूळ मिसळून जाते.

जर कालगतीने अंतर्गत आत्मा निघून जाऊन शरीराचा विध्वंस हा ब्हावयाचाच, तर मनुष्याने आपल्या शरीराची घाजवी-पेशां फाजील रीतीने उगीच बडेजाव किंवा जोपासना करणे, हे केव्हांही योग्य होणार नाही. नित्य आत्म्याशी तुलना केली असता अनित्य शरीर त्याच्या पासंगालाही पुरत नाही असे जर प्रमाणसिद्ध आहे, तर प्रत्येक मनुष्याने आपल्या आत्म्याच्या उन्न-थर्य अविश्रांत श्रम करून आपली ‘ दो दिवसांची तनु ’ एखाद्या सत्कार्या शिजवावयास नको काय ? जर आज नाही उद्यां

करुणाविमुख मृत्यूची झडप आपल्या शरीरावर येऊन पडावयाचीच, तर त्या शरीराचा उपयोग आपल्या स्वतःची तुंबडी भरण्याच्या क्षुद्र कामाकडे करण्यापेक्षा आपल्या धर्मबांधवांची प्रगति करण्याकडे केला, तर तो निःसंशय जास्त श्रेयस्कर व कीर्तिप्रद होईल. स्वार्थासाठी अहोरात्र धडपड करणारे लाखो लोक सांपडतील; किंबहुना स्वार्थ साधण्यासाठी हाडांची काडे करणे हा जन्मसिद्ध मनुष्यस्वभावच असल्यामुळे सारे जग स्वार्थाच्या मार्गे लागले आहे, असेही म्हटले असता चालेल. या जगांत पहिल्यापासूनच स्वार्थसाधु लोकांचे मनमुराद पीक येत आहे; व जांपर्यंत मनुष्यस्वभाव सध्यां आहे तसाच कायम राहिल, तोंपर्यंत ते असेच येत जाणार. असल्या स्वार्थपरायण लोकांनी कितीही द्रव्यसंचय केला, किंवा ऐहिक सुखाचा व वैभवाचा कितीही उपभोग घेतला, तरी त्यांनी आपल्या देहाचे, उमेदाचे व उत्साहाचे सार्थक केले, असे केव्हांही म्हणता येणार नाही. आपणांला, आपल्या मुलावाळांना व आपल्या इष्टमित्रांना इहलोकची यात्रा सुखाने कांठितां यावी, अशा स्वार्थकपर बुद्धीने प्रेरित होऊन नाना तऱ्हेचीं संकटे सोसणारा व प्रसंगीं मृत्यूलाही कवटाळणारा मनुष्य आपल्या देहाचे चीज करतो, अशांतली मुळींच गोष्ट नाही. अशा मनुष्याच्या आयुष्यक्रमांत व एखाद्या क्षुद्र कांटाच्या आयुष्यक्रमांत यत्किंचित्ही अंतर दृष्टीस पडत नाही. दोन्हीही एकाच योग्यतेचे प्राणी आहेत. असले स्वार्थाच्या जाळ्यांत पूर्णपणे गुरफटून गेलेले लोक मेले काय किंवा जिवंत असले काय, या दोन्ही गोष्टी मानव्याच्या दृष्टीने सारख्याच किमतीच्या आहेत. अशा लोकांच्या मरणाबद्दल त्यांचे देशबांधव हळहळत नाहीत, व राष्ट्राचा आत्मा तळमळत नाही. अशा लोकांना परलोकीं सद्गति मिळत नाही व त्यांना अक्षय्य

सुखाची जोड होत नाही. असले लोक गतप्राण झाल्याबरोबरच विस्मृतीपयाला जाऊन पोहोचतात, व मार्गे त्यांचा माग-मूस सुद्धां रहात नाही. पण जे लोक स्वार्थावर लाथ मारून स्वधर्मासाठी, स्वदेशासाठी व स्वराज्यासाठी आपल्या अंगास झीज लावून घेतात, किंवा वेळ पडली तर आनंदाने मृत्यूच्या जब-ड्यांत उडी घेण्यास तयार होतात, तेच जन्मास येऊन आपल्या देहाचे सार्थक करतात, तेच नरजन्माची योग्यता सिद्ध करून दाखवितात व तेच सगळ्या जगास बंध व पूजनीय होतात. असले लोक स्वधर्मासाठी आपले देह कष्टवितात; पण आपल्या धर्मबांधवांचीं मने तोषवितात ! ते स्वदेशासाठी स्वतःस क्षिज-वितात, पण आपल्या देशबांधवांचीं अंतःकरणे रिझवितात ! ते आपल्या सत्कृत्यांनीं परमेश्वरास आळवितात व स्वतःस स्वर्गाय सुख मिळवितात ! खरोखरच धर्मासाठी व देशासाठी शत्रूच्या अफाट सेनासमूहाला तोंड देऊन रणकुंडांत आपल्या प्राणांची पूर्णाहुति देणाऱ्या नरपुंगवांचे मरण कितीतरी बोधपर व स्पृहणीय असते ? असले नर-शार्दूल रणांगणीं मरतात, पण प्रलय-कालापर्यंत कीर्तिरूपाने उरतात. हे स्वतः मृत्यू पावतात; पण आपल्या धर्माला, आपल्या राज्याला व आपल्या देशबंधूंना जिवंत ठेवितात. हेच लोक आपल्या जन्माचे सार्थक करतात, व नरदेह सफल करतात. एकंदरीत, हेच खरे योगी, हेच खरे महंत व हेच खरे मर्दानी साधु होत. महाराष्ट्राच्या इतिहासांत असले जे अनेक मर्दानी साधू होऊन गेले आहेत, त्यांपैकीच एकाच्या अद्वितीय पराक्रमाचे पुढील वर्णन आम्ही वाचकांस सादर करित आहोत.

सन १६६० अर्धा अधिक लोटला होता. मराठी स्वराज्याचे तोरण बांधून अजून पुरी पंधरा वर्षेही झाली नव्हती.

महाराष्ट्राच्या राजकीय नभोमंडळाच्या क्षितिजावर मराठ्यांचा स्वातंत्र्यरवि आपल्या आरक्त बालकिरणांनी प्रकाशू लागला होता; व अफजुलखानरूपी केतूचा नाश होऊन महाराष्ट्रभूवर स्वातंत्र्याचें आल्हादजनक व जीवनदायक ऊन पुनरपि पडण्याचा रंग येऊन ठेपला होता. पण इतक्यांत एक प्रचंड मेघावडंबर उसळून मराठ्यांच्या स्वातंत्र्यरवीचा लोप होऊन जातो कीं काय, व महाराष्ट्रभूमीला पुनरपि पारतंत्र्यानें गारठून जाऊन मृतप्राय होण्याचा प्रसंग येतो कीं काय, अशी सर्वांना मोठी भीति पडली. अफजुलखान मरण पावला व रस्तुमुज्जमानचा पराभव होऊन पन्हाळा किल्ल्यावर जेव्हां मराठ्यांचा भगवा झेंडा फडफडू लागला, तेव्हां आपला व आपल्या राज्याचा उन्हाळा होऊन जातो कीं काय, अशी आदिलशहास मोठी धास्ती पडली. शिवाजीनें आपल्या राज्यावर यथेच्छ हात मारण्याचा सपाटा चालविला आहे, ही वार्ता ऐकून त्याची पांचावर धारण बसली व तो चिंताग्रस्त झाला. शिवाजीचा जर वेळींच बंदोबस्त केला नाही, तर तो अल्पावकाशांतच आपल्या राजवाड्यावर मराठ्यांचें निशाण रोवून आपल्या राज्याचीं पाळेंमुळें खणून टाकल्या-शिवाय राहणार नाही, असा दुःखमय विचार मनांत येऊन आदिलशहाचे डोळे पाण्यानें भरून आले; व शिवाजीचें पारिपत्य करण्यास समर्थ असा एखादा सरदार आपल्या पदरीं आहे किंवा नाही, याविषयी तो विचार करूं लागला. पण इतक्यांत त्यानें आनंदाच्या भरांत टाळी वाजविली व त्याचा चेहेरा प्रफुल्लित दिसूं लागला. शिवाजीची हड्डी नरम करण्यासारखा शिद्धी जोहार नांवाचा प्रबल योद्धा आपल्या पदरीं आहे अशी त्यास आठवण होऊन त्याचें मन हर्षभरित झालें व आपण आतां वीतचित झालों असेंही त्यास वाटूं लागलें. लागलीच त्यानें शिद्धी जोहार यास

शिवाजीची खोड मोडण्याकरिता जावयास सांगितलें. शिद्धी जोहार यानें ती गोष्ट ताबडतोब मान्य केली. दहा हजार स्वार व चौदा हजार पायदळ इतकी निवडक फौज बरोबर घेऊन त्यानें पन्हाळा किल्ल्याकडे आपल्या सैन्याचा मोर्चा फिरविला. ही बातमी कळतांच अफजुलखानाचा मुलगा फाजल हा आपल्या बापाच्या बैऱ्याचा सूड घेण्याकरितां शिद्धी जोहारास जाऊन मिळाला, व ती प्रचंड सेना शिवाजीस जमिनदोस्त करण्याचा उद्देशानें पन्हाळा किल्ल्याचा रोंख धरून मजल दरमजल करीत निघाली.

इकडे महाराजांनीं किल्ल्याच्या आजूबाजूच्या प्रांताचा चांगला बंदोबस्त करून या यावनी सेनारूप वावटळीला तोंड देण्याकरितां किल्ल्याच्या डागडुजीचें काम नेटानें चालविलें. शिद्धी जोहार थेट पन्हाळ्यापर्यंत येऊन थडकला, व पावसाची झिमड चालली असतांना देखील त्यानें किल्ल्यास वेढा दिला, मोर्चे बांधिले व तोफा डागल्या. शिद्धी जोहार यानें वेढ्याचें काम इतक्या दक्षतेनें व चतुराईनें चालविलें कीं, किल्ल्यांतील लोकांचें दळणवळण अगदीं बंद पडून ते नामोहरम झाले. आतां थोड्याच दिवसांत किल्ला यवनांच्या हस्तगत होऊन मराठ्यांच्या भगव्या झेंड्याऐवजीं तेथें मुसलमानांचा चांद चमकूं लागणार, अशा विचारांनीं किल्ल्यावरील मराठे गड्यांचीं डोकीं भणाणून गेलीं, व त्यांचें धैर्य सुटत चाललें. आतां इतके दिवस अनेक संकटपरंपरा सोसून रचलेली स्वराज्याची इमारत पार ढांसळून जाणार व महाराष्ट्रांतून स्वतंत्रतेचा कायमचाच लोप होणार असें वाटून, किल्ल्यावरील मराठे वीरांचीं अंतःकरणें निराशेनें व नाउमेदीनें व्याप्त होऊन गेलीं. त्यांना दाही दिशा भयाण भासूं लागल्या, व चोहोंकडे भयसूचक चिन्हे दिसूं लागलीं. पण त्यांच्या अंतःकरणांवर आलेलें निराशेचें, नाउमेदीचें व निरुत्साहाचें पटल दूर

सारण्याकरितां तेथें एक चंडांशू तळपत होता. त्या किल्ल्यावर धैर्याचा मेरू व शौर्याचा हिमाचल असे जे शिवाजी महाराज ते हजर होते. त्यांनीं आपल्या वीरश्रीयुक्त भाषणानें व शूर कृत्यांनीं आपल्या लोकांच्या खचलेल्या अंतःकरणांस टेंका दिला व त्यांच्यांत धैर्य व उत्साह जागृत केला. किल्ला लढविण्यांत कांहींही अर्थ नाही, तो सोडून जाणें हा सगळ्यांत उत्तम मार्ग, अशी शिवबांच्या मनाची खात्री झाल्यावर त्यांनीं तो वेत आपल्या लोकांस कळविला व तो त्यांनाही पसंत पडला.

एके दिवशीं ऐन मध्यरात्री महाराज आपल्याबरोबर एक निवडक मावळ्यांची टोळी घेऊन अंधारांतून शत्रूच्या चौक्या चुकवीत व कांपीत किल्ल्यावरून खाली उतरले, व त्यांनीं घेट रांगणा किल्ल्याची वाट धरली. ज्याच्यासाठीं आपण ऋतुमाना-कडे लक्ष न देतां एवढ्या निकडीनें वेढा देऊन बसलों आहों, तो आपल्या हातावर तुरी देऊन पार निघून गेला, ही खबर शिद्धी जोहारास बराच वेळ कळली नाही. परंतु ती लागतांच फाजल व शिद्धी जोहारचा मुलगा शिद्धी अर्जाज हे ताबडतोब घोडेस्वार घेऊन महाराजांच्या पाठलागावर निघाले. सकाळच्या आठ नऊ वाजेपर्यंत त्यांना महाराज मुळींच दिसले नाहींत. पण दहाच्या सुमारास रांगण्या जवळील पावन खिंडीजवळ ते त्यांना दिसले. आपल्या मावळे लोकांसह शिवाजी महाराजांस पळतांना पाहिल्याबरोबर फाजल व शिद्धी अर्जाज यांनीं आपले घोडे भरवेगानें, वायुवेगानें दवडले. पुढें महाराज व त्यांचे लोक, आणि मागे ते विजापुरी सरदार व त्यांचे घोडेस्वार, अशा रीतीनें ती एक शर्यतच लागली होती. प्रत्येकजण आपली अगदीं शर्य करीत होता. महाराज व त्यांच्याबरोबर असलेले लोक आपणां-मधील व आपल्या शत्रूमधील अंतर वाढविण्याकरतां पराकाष्ठा

करीत होते, तर विजापुरी सैन्य तें अंतर कमी करण्याकरतां आपल्या जिवाकडे पहात नव्हतें. अशा रीतीनें ही पळापळी व धांवाधांवी सारखी चालू होती. होतां होतां दोन सैन्यांतील अंतर कमी होत चाललें. दर क्षणास विजापुरी सैन्य महाराजांच्या जवळ येत चाललें. त्यानें बरेच अंतर तोडलें. तें आतां अगदींच जवळ येऊन ठेपलें. तें क्षणार्धांत महाराजांस व त्यांच्या लोकांस घेऊन त्यांची एकसहा कत्तल करणार, तोंच मराठ्यांच्या त्या चिमुकल्या सैन्यानें ती खिंड ओलांडली व त्यांच्या तोंडावर एक-दम आनंदाची छटा दिसू लागली. निमिषमात्रांत मराठे पड्यांनीं आपलीं तोंडे शत्रूकडे वळवून आपले भाले त्या दिशेकडे रेंखिले.

महाराजांचा आनंद तर गगनांत मावेनासा झाला. आज आपल्या सुदैवानें आपणास अचाट पराक्रम व अलौकिक करामत करण्यास संधि मिळाली म्हणून त्यांच्या तोंडावर दिव्य तेज झळकू लागलें, व त्यांच्या सर्वांगाभोंवतीं एक प्रकारची विलक्षण प्रभा फांकली. ते आनंदाच्या भरांत खिंडीचें रक्षण करण्याकरितां आपल्या सैन्याची व्यवस्था करूं लागले. इतक्यांत यवन तर अगदीं अंगाशीं येऊन भिडले! 'दीन' 'दीन' अशी रणगर्जना करून आतां ती यवनांची प्रचंड सेना खिंडींतील मराठ्यांच्या टोळीवर तुटून पडणार, तोंच मराठ्यांकडील बाजी प्रभू नांवाचा सरदार महाराजांजवळ गेला व त्यानें बोलण्यास सुरुवात केली. "महाराज, शत्रूकडील सैन्य अफाट व आपल्याजवळ तर अति-शयच थोडे लोक आहेत. शत्रूच्या खवळलेल्या सेनासमुद्रापुढें आज या मराठे वीरांचा फार वेळ टिकाव लागेल असें वाटत नाही. आज ही खिंड शत्रूच्या ताब्यांत जाणारच. तेव्हां महाराजांनीं येथें राहून आपला जीव धोक्यांत घालू नये. महाराजांना उपदेश करण्याचा माझा अधिकार नाही व तशी

माझ्या अंगी योग्यताही नाही. महाराजांना सर्व कांहीं समजत आहेच. तरीपण महाराजांनीं येथें राहूं नये अशी या सेवकाची मनापासून इच्छा आहे. येथें राहून जर महाराजांवर बरावाईट प्रसंग आला, तर आज मराठ्यांना कोणीही वाली उरणार नाही, व महाराष्ट्राचा पाठीराखा नाहीसा होईल. महाराजांनीं येथून त्या पलीकडच्या रांगण्या किल्ल्यावर जाऊन ह्या खिंडीचें रक्षण करण्याचें काम माझ्यावर सोंपवून द्यावें, अशी महाराजांच्या चरणांजवळ या नम्र सेवकाची विनंति आहे. माझ्या भाग्यानें महाराजांच्या इतके दिवस खालेल्या अन्नाचें चीज करून दाखविण्याचा जो प्रसंग आला आहे, त्याला महाराजांची अनुज्ञा असावी. महाराजांच्या सेवेत आज हा देह खिंडींत पडावा अशी माझी इच्छा आहे; व महाराज या गोष्टीला आपली संमति देतील, अशी मला आशा आहे.”

बाजी प्रभूचें तें आवेशयुक्त व स्वामिनिष्ठापूरित भाषण ऐकल्यावर इतका वेळ चित्राप्रमाणें तटस्थ असलेल्या मराठे गड्यांनीं महाराजांचा जयजयकार करून बाजी प्रभूच्या भाषणास अनुमोदन दिलें. आपल्या हाताखालील लोकांची ती अढळ प्रीति व अलोट स्वामिभक्ति पाहून शिवाजीमहाराजांचा कंठ दाटून आला. त्यांच्या नेत्रांवाटे प्रेमाश्रू वाहूं लागले. त्यांचे ओंठ थरथर कांपूं लागले. त्यांच्या हृदयांत दुःख व आनंद या दोन विकारांचें एकसमयावच्छेदेंकरून काहूर उसळलेलें आहे, असें त्यांच्या मुखचर्येवरून स्पष्ट दिसूं लागलें. आपल्या लोकांचें आपल्या-विषयीचें प्रेम व पूज्यभाव पाहून त्यांना अतिशय आनंद झाला खरा; पण ते आज त्या खिंडीचें रक्षण आपणांस करून देत नाहीत, निदान त्यांची तशी इच्छा तरी नाही, हें पाहून त्यांना दुःखही झालें. आनंद व दुःख ह्या मनोवृत्ति त्यांच्या हृदयांत

एकसारख्या उचंबळत असल्यामुळे त्यांनी क्षणभर त्यांच्या विचार-शक्तीवर पगडा बसविला, व ते गोंधळल्यासारखे झाले. इतक्यांत बाजी प्रभूने व मराठे गड्यांनी महाराजांस लवकरच तेथून निघून रांगणा किल्ल्याकडे जाण्याविषयी निकड केली. कारण, खिंडीच्या तोंडाशी शत्रूच्या सैन्याचा समुद्र आतां फारच खवळला होता, आणि त्याच्या प्रचंड व पर्वतप्राय लाटांपुढे ती मावळ्यांची टोळी केव्हां साफ धुवून रसातळास जाईल याचा कांहीं नेम नव्हता. यवनांची ती अफाट सेना पाहून तर महाराजांच्या बाहूस विलक्षण स्फुरण चढले ! त्यांच्या अंगांत वीरश्री पूर्णतेने संचारली. त्यांचे डोळे खदिरांगारासारखे लाल झाले. यवनांचे कंटनाळ चिरून त्यांच्या रक्ताचे आकंठ प्राशन केव्हां करतो, असे त्यांस होऊन गेले. ते आतां खिंडीच्या तोंडाशी जाऊन उभे राहणार, तोंच बाजी प्रभूने त्यांना पुनः एकदां तेथून जाण्या-विषयी विनंती केली. ती विनंती ऐकतांच महाराज भानावर आले. त्यांच्या विचारशक्तीचा त्यांच्या मनोवृत्तीवर अंमल बसला, व या खिंडींत आपल्या टोळीसमवेत शत्रूशी झुंजून रांगणावर आपला देह ठेवण्यांत परिणामी हित होणार नाहीं. असा विचार करून त्यांनी बाजी प्रभूस आपल्याजवळ बोलाविले, त्यास आपला हेतु कळविला व त्याच्या कानांत कांहींसे कुजबुजून त्यांनी रांगणा किल्ल्याची वाट धरली. महाराजांस रांगण्याची वाट घालतांना पाहून बाजी प्रभूला अत्यंत हर्ष झाला, व तो लागलीच खिंडीच्या तोंडाशी येऊन उभा राहिला. इकडे शिवाजी रांगण्याकडे पळत आहे असे यवनांस समजल्यावर त्यांना दुप्पट जोर आला, व खिंडीतील मावळ्यांना चीत करून त्यांना केव्हां गांठतो, असे त्यांस होऊन गेले.

खरोखरच त्या वेळेस रांगणा किल्ल्याकडे शिवाजीमहाराज पळत नसून मराठ्यांची स्वतंत्रतादेवीच पळत होती, असे म्हटले पाहिजे. मराठ्यांची राज्यलक्ष्मी यवनांच्या जनानखान्यांत खेचली जाते कां रांगण्याचा आश्रय करून कालांतराने सर्व महाराष्ट्रभर अनिरुद्ध संचार करते, हाच त्या वेळेस मुख्य प्रश्न होता. परंतु तिच्यासाठी स्वतःचा प्राण वेचण्यास सिद्ध असलेल्या बाजी प्रभूसारखा तिचा पाठीराखा असल्यावर ती जाणार कां व कशी ? तिला नेण्यास कोण समर्थ होता ? यवनी घोडेस्वारांनी खिडींतील मराठ्यांवर जोराचा हल्ला केला, आणि एकदांचे लढाईचे तोंड लागले. उभयपक्षांमध्ये धुमश्चक्री सुरू झाली. 'दीन' 'दीन' व 'हर हर महादेव' या रणगर्जनांनी दाही दिशा दणाणून गेल्या. सर्वत्र मारामारी, कांपाकांपी व छाटाछाटी सुरू झाली. यवनांच्या समशेरी व मराठ्यांचे भाले एकमेकांवर घांसून स्यांतून ठिणग्या निघू लागल्या. हजारों लोकांची शिरकमले हवेत चेंडूप्रमाणे उडू लागली ! स्वामिभक्तीच्या वारुणीने पुरा झिंगलेला बाजा प्रभू यवनांस प्रत्यक्ष कर्दनकाळासारखा दिसू लागला. स्याने आपल्या शूर व जवानमर्द मावळ्यांशीं शत्रूवर असा निकराचा मारा केला कीं, ते त्यांच्या तीक्ष्ण भाल्यांपुढे भुसाप्रमाणे उडून गेले व त्यांची अगदीं दाणादाण झाली. इतक्यांत विजापुरकरांचे पायदळ तेथे येऊन पोहोचले. पायदळाची कुमक मिळाल्यावर पराजित झालेल्या घोडेस्वारांना पुनः दम आला व त्यांनीं खिडींतील लोकांना जागच्या जागीं गारद करून टाकण्याचा दृढ निश्चय केला. शत्रूकडील सैन्याला अशी आयत्या चेळीं मदत मिळालेली पाहूनही तो धाराशूर व कजागदार बाजी प्रभू रतिभरही डगमगला नाही किंवा ढळला नाही. उलट त्याचे धैर्य व शौर्य द्विगुणित झाले. त्याच्या अंगांत देवी वीरश्रीचा

संचार होऊन तो प्रत्यक्ष 'दिनप्रभू' सारखा तळपू लागला. पायदळाची कुमक मिळाल्यावर विजापुरकरांच्या त्या अफाट सैन्याने मावळ्यांवर दोन हल्ले केले. पण दोन्हीही हल्ले बाजीने मोठ्या शौर्याने मागे हटविले. हल्ले मागे हटवितांना दुपार झाली व भगवान् सूर्यनारायण आकाशमध्यांत आरूढ होऊन अ पल्या तेजःपुंज नेत्रांनी मराठ्यांच्या अद्वितीय पराक्रमाचे सकौतुक अवलोकन करू लागला.

शेवटल्या हल्ल्यांत यवनांचा धुव्या उडवून दिल्यावर बाजी प्रभूने रांगण्याकडे दृष्टि फेंकली, व त्याचा चेहेरा एकदम चिंताग्रस्त झाला. क्षणार्धापूर्वी वीरश्रीच्या अपूर्व तेजाने चकाकणाऱ्या बाजीच्या चेहेऱ्यांत हा फरक एकाएकी कशाने पडला, बरे? शत्रूच्या सेनेची दाणादाण केल्याबद्दल त्याचा चेहेरा सानंद अभिमानाने उल्हसित दिसण्याऐवजी तो असा म्लान काय म्हणून झाला असावा? त्याच्या हाताखालील मावळे आतां कर्च खाऊ लागले काय? ते शत्रूवर तुटून पडण्यास मागे पुढे पाहू लागले काय? छेः, तशांतला मुळीच प्रकार नव्हता. समरभूमीवर शत्रूची भीति बळगणे किंवा मरण्याची पर्वा करणे हे सतराव्या शतकातील मराठ्यांचे ब्रीदच नव्हते. त्याचा चेहेरा चिंताग्रस्त होण्याचे कारण निराळेंच होते. शिवाजीमहाराज रांगण्यावर सुखरूप पोहोचल्याबद्दलची सांकेतिक खूण त्याच्या दृष्टीस पडली नाही म्हणूनच त्याचा चेहेरा इतका फिक्रा पडलेला दिसत होता. तो रांगण्याकडे एकसारखा टक लावून बसला. दर क्षणास त्याची चिंता वाढू लागली. त्याला कांहींही सुचेनासे झाले. तो विचारांत गडून गेला. इतक्यांत फाजलखान ताज्या दमार्चा टोळी घेऊन त्याच्यावर चाल करून आला. त्याबरोबर तो चित्याप्रमाणे खडकून शत्रूच्या अंगावर तुटून पडला. यापूर्वी जरी त्याचे बरेच

लोक रणांगणीं पडले होते, तरी राहिलेल्या लोकांनिशीं तो मोठ्या आवेशानें लढूं लागला. दोन्ही पक्षांकडील लोकांनीं लढण्याची अगदीं कमाल केली. यवनांनीं मराठ्यांचा खरपूस समाचार घेतला, तर बाजी प्रभु यवनांचा सप्पा उडवीत व मधून मधून रांगण्याकडे दृष्टि फेंकीत थेट शत्रूच्या सैन्याशीं जाऊन भिडला. त्याच्या भाव्याच्या ताक्ष्ण टोंकानें व पट्ट्याच्या सफाईदार फेंकीनें शत्रूकडील हजारां लोकांस त्या दिवशीं यमसदनास पाठविलें. अशा रीतीनें कृतांताप्रमाणें शत्रूचा नाश करीत असता तो गोळी लागून जमिनीवर घायाळ होऊन पडला. आपला मोहरा पडला असें मराठ्यांनीं पाहिल्यावर त्यांचा जरा धीर सुटला व ते मार्गें सरूं लागले. मराठ्यांच्या नांवाला व ब्रीदाला कलंक लावणारें हें त्यांचें, कृत्य पाहून बाजीच्या अंगाचा तिळपापड हाऊन त्यानें आपल्या लोकांची निर्भर्त्सना केली. त्याचे ते निंदाव्यंजक शब्द मराठ्यांच्या हृदयांत शल्याप्रमाणें टोंचले व ते अतिशय निकरानें लढूं लागले. यवनांची व मराठ्यांचा अशी खडाजंगी चालली असतांना बाजीचें लक्ष रांगणा किल्ल्याकडे सारखें लागलें होतें, व तो एक विवक्षित आवाज ऐकण्याचा प्रयत्न करीत होता. असा तो आसन्नमरण वीर भूमातेच्या मांडीवर पडला अमनां त्याला रांगण्यावर कांहींही दिसलें नाहीं व त्याला पाहिजे होता तो आवाज ऐकूंही आला नाहीं. प्रतिक्षणीं त्याचा जीव जास्त जास्त व्याकूळ होत चालला. त्याचे डोळे पाण्यानें डवडवले. त्यानें दीर्घ उसासे टाकले. तो आतां शेवटचे डोळे मिटणार तांच त्याला तो विवक्षित आवाज ऐकू आल्यामुळे असंख्य शत्रू, यवने म्हणून डोळे उघडून पाहतो तो त्याला रांगण्यावर उभा दृष्टीस पडल्या व तोफेचे आवाज ऐकू आले. महाराज रांगण्यावर सुखरूप पोहोचल्याच्या सूचक अशा त्या जत्राला पाहिल्यावर व तोफा

ऐकिल्यावर त्याला अत्यंत समाधान वाटलें, व मी “ आपली कामगिरी बजावली ” असे उद्गार काढून त्यानें तत्काळ प्राण सोडला.

बाजी प्रभु गतप्राण झाला ही बातमी लागतांच काहीं मावळ्यांनीं त्याचें प्रेत शत्रूच्या हातीं लागूं न देतां मोठ्या शिताफीनें तें किष्ठ्यावर महाराजांकडे पोचतें केलें. बाजी प्रभूचें तें मृत शरीर पाहिल्याबरोबर शिवबांच्या मनाची काय स्थिति झाली असेल याचें वर्णन करणें अगदीं अशक्य आहे; त्याची वाचकांनीं कल्पनाच केली पाहिजे. अशा रीतीनें तो पावनखिडीचा रणशूर वीर पतन पावला व आपला प्राण खर्ची घालून त्यानें शिवाजी-महाराजांचा—महाराष्ट्रभूच्या सौभाग्यतिलकाचा—बचाव केला. रांगण्याच्या खिडींत बाजी प्रभूनें केलेल्या या अद्वितीय पराक्रमाला माप नाही व जगाच्या इतिहासांत तोड नाही. महाराष्ट्राच्या इतिहासपटावर त्यानें आपल्या रक्तानें आपलें नांव लिहून ठेविलें आहे; व जोंपर्यंत या पृथ्वीच्या पाठीवर एकतरी अस्सल बीजाचा मराठा जिवंत राहिल, तोंपर्यंत तें नांव पुसलें जाणार नाही किंवा धुतलें जाणार नाही. बाजी ! शिवाजी-महाराजांसाठीं स्वतःच्या जीवितावर तिलांजलि सोडून तूं खरोखरच अखिल महाराष्ट्रावर उपकारांचें ओझे करून ठेविलें आहेस. शत्रूच्या असंख्य सेनेला मावळ्यांच्या अल्पशा टोळीनिशीं तोंड देऊन तूंच मराठ्यांचें वीर्य व तेज प्रगट केलेंस. “ तेजस्विनः सुखमसु-नपि संत्यजन्ति । सत्यव्रतव्यसनिनो न पुनः प्रतिज्ञाम् । ” या वचनाची सार्थकता तूंच करून दाखविलीस. जगाला खऱ्या राजनिष्ठेचा धडा तूंच शिकविलास. खरी देशसेवा तूंच केलीस. आपल्या हाडामांसानें व रक्तानें तूंच मराठी राज्याची टोलेजंग इमारत दृढ व भरभक्कम केलीस. तूंच महाराष्ट्रधर्म जागविलास.

तूच अक्षय्य व स्वर्गीय सुखाचा ठेवा कमविलास. तुझ्यासारखे धर्मवेडानें पछाडलेले गाजी व देशवेडानें बहकलेले बाजी जर पुन्हां या आर्यभूत निपजू लागतील, तर तिला दास्यत्वरूपी रौरव नरकांत कुजत पडावें लागेल काय !

रत्न तिसरें. मुरार बाजी.

On, on, if needed, freely bleed;
For, a patriot's blood is freedom's seed.

(संक्रांता न जुमानतां धैर्यानें पुढें पाऊल टाक व जरूर पडल्यास देहार्पण करण्यास सिद्ध हो; कारण कीं, देशभक्तांचें रक्त म्हणजे स्वातंत्र्याचें बीजच होय.)

मनुष्यास काय अगर राष्ट्रास काय, उन्नतावस्था किंवा विपद-
वस्था केव्हां व कशी प्राप्त होईल, ह्याचा कांहीं नेम नाही.
आधिभौतिक वैभवाच्या मदनें धुंद होऊन आज ज्या राष्ट्रांना
स्वर्ग दोन बोटेंच उरल्यासारखा झाला आहे, त्यांचा काळाच्या
वज्रप्राय तडाख्यापुढें केव्हां चक्काचूर उडून जाईल, हें आजच
निश्चयानें सांगतां यावयाचें नाही. पण “ नीचैर्गच्छत्युपरि-
च दशा चक्रनेमिक्रमेण ” ह्या न्यायानें ती केव्हांना केव्हां तरी
धुळीस मिळून जाऊन नामशेष होणार हें मात्र खास ! प्राचीन
इतिहासाचें आपण जरी नुसतें वरवर अवलोकन केलें, तरी
असें एक महत्त्वाचें तत्त्व आपणांस दृग्गोचर झाल्यावांचून राहत
नाहीं कीं, अमकें एखादें राष्ट्र वैभवाच्या उच्च शिखरावर जाऊन
तें आजपावेतो त्या स्पृहणीय जागेवर बिलगून बसलेलें आहे,
अशांतली मुठीच गोष्ट नाही. प्राचीन काळीं अतिशय नांवा-
जलेल्या राष्ट्रांचा काळानें केव्हांच विल्हेवाट लावून टाकिलेली
आहे. मॅसिडोनिया, बॅबिलॉन इत्यादि राष्ट्रांचा कांहीं तरी माग-
मूस राहिलेला आहे काय ? हरएक सुधारणेचें माहेरघर म्हणून

प्रख्यात असलेले ग्रीक राष्ट्र काळाच्या प्रचंड उदरांत लुप्तप्राय झालेले नाही काय ? ' जगजेता ' ही अमूल्य पदवी संपादण्यासाठी मनगटाच्या जोरावर तत्कालिन राष्ट्रांना पादाक्रांत करणाऱ्या मूठभर रोमन लोकांचा आज एकतरी अस्सल बीजाचा वंशज पाहू गेल्यास, गगनांत विहार करणाऱ्या रजनीनाथाला हातांत धरून भूतलावर आणण्याइतकेच आपल्या प्रयत्नाला यश येईल. ज्या भरतभूमीत एके काळीं लक्ष्मी, सरस्वती व विजयश्री सुखाने मनसोक्त विहार करीत होत्या, त्याच आपल्या आर्यभूमध्ये दारिद्र्य, अज्ञान आणि कमकुवतपणा यांनीं जसे काय कायमचेच ठाणे दिल्यासारखे नाही का दिसत ? पण फार लांब कशाला ? अवघ्या शेंदोनशें वर्षांपूर्वी ज्या शूर मराठे पट्ट्यांचा भाला सगळ्या हिंदुस्थानभर थयथय नाचून आपल्याला सार्वभौमपदत्वाची जोड करून घेतो कीं काय अशी स्पष्ट चिन्हे दिसत होती, त्याच शूर वीरांच्या आग्ही अस्सल वंशजांनीं एवढ्याशा अवधीत अगदीं नादान व निःसत्व होऊन, अर्दीच आणे साहेबाच्या देखील पायाची धूळ चाटण्याइतके निर्लज्ज, निरभिमानी व बेवकूब बनावे, व एकंदरीत आजमितीस " हरेरघ द्वारे शिव शिव शिवानां कलकलः " अशी सार्वत्रिक स्थिति असावी, हे नवल नाही काय ? अथवा नवल तें कसलें ? हा काळाचा महिमा आहे; ही जगाची रहाटी आहे; दैवाच्या विचित्र खेळांतील हा एक डाव आहे !

जन्म आहे तेथे मृत्यु हा ठेवलेलाच. उत्पत्तीच्या मागोमाग लय हा असावयाचाच. ह्यालाच स्पेन्सरनें एके ठिकाणीं लिहिल्याप्रमाणें " विश्वाची उत्पत्तिलयात्मक स्थिति " असें म्हणतात. उत्पत्ति आहे तेथे लय आहेच, व जननामागून मरण हे असावयाचेच, हे जसे सत्य आहे, तसेच लयामागून उत्पत्ति,

मरणापासून जनन असतें, हेंही त्याबरोबरच खरें आहे. म्हणजे उत्पत्ति आणि लय व लय आणि उत्पत्ति अशा रीतीने विश्वाचें रहाटगाडगें फिरत आहे; व ह्या त्रिकालाबाधित तत्त्वाला एखादाही अपवाद सांपडणें ही मनुष्याच्या संकुचित शक्तीच्या आंवाक्याबाहेरची गोष्ट आहे. ह्या न्यायानें आज जीं राष्ट्रं दारिद्र्य, गुलामगिरी व अज्ञान यांच्या अंधारमय व दुर्गंधियुक्त गर्तेत कुजत पडलेलीं आहेत, तीं कालांतरानें ऐश्वर्याच्या उच्चतम शिखरावर जाऊन ज्ञान, संपत्ति व स्वातंत्र्य यांचा उपभोग घेतील, यांत तिलप्रायही संदेह नाही. आज ज्या राष्ट्रांचे डोळे ऐहिक वैभवानें व ऐश्वर्यानें उपरांडलेले आहेत, तीं काळाच्या तीव्र आघातांनीं सकाळच्या धुक्याप्रमाणें पार हवेंत विरघळून जाऊन केव्हां तरी विस्मृतिपथाला जाऊन पोहोचणारच ! मग त्यांनीं एवढा गर्व तो कशाळा वाहायाला पाहिजे ? व एवढा उदामपणा दाखविण्यांत अर्थ तो कोणता ?

जर उन्नतीमार्गे अधोगति व अधोगतीमार्गे उन्नति ही असा-
वयाचीच, तर मग अधोगतीच्या कोंदट व मारक हवेंत कुजत पडलेले आम्ही हिंदुस्थानवासी लोक कालेकरून स्वतंत्रतेच्या शुद्ध व पोषक हवेंत विहार करणार, हें ठाम ठरल्यासारखेंच दिसत आहे. तरीपण स्वतंत्रता देवीच्या पवित्र आवारांत आपला लवकर प्रवेश करून घेण्याकरितां आपल्याला कांहींतरी प्रयत्न करावयासच पाहिजे. अमकी एखादी गोष्ट अनायासें व दैव-योगानें पदरांत येऊन पडणार म्हणून चोहोंचा आंकडा ठोकून खुशाल विनघोर मनानें कालक्रमणा करीत बसणें हें खास माणु-सकीचें लक्षण नाही. तर ती गोष्ट आपल्याला होतां होईतो लवकर प्राप्त करून घेण्याकरितां नुसता उद्योग नव्हे, तर दीर्घो-द्योग करणें ह्यांतच जीविताचें खरें रहस्य आहे. उद्योगी पुरुष-

सिंहाजवळच येऊन स्वतंत्रता चिरकाल वास करते; अंग मोडून मेहनत न करणाऱ्या एखाद्या बशा नवरदेवाच्या गळ्यांत ती कधीही माळ घालीत नाही; व यदाकदाचित् तिने त्याला वरिल्लेच, तरी अल्पावधींतच त्या निरुद्योगी मनुष्याचा तिला अगदी वीट येऊन ती त्याला झिडकारून पार निघून जाते. एकंदरीत, अंतिम हेतु साध्य करून घेण्याकरितां आपल्याला हाडार्ची काडे करावयास पाहिजेत. नुसता दैवावर हवाला ठेऊन स्वस्थ घोरत पडलेल्या मनुष्यास किंवा राष्ट्रास सुखाचा असा एकही दिवस मिळणार नाही. तेंच उद्योग केल्यास, श्रम घेतल्यास व कष्ट सोसल्यास नुसतें सुखच काय, पण अखिल जगाचें स्वामित्व देखील त्यास प्राप्त होईल.

इंग्रजी राज्याच्या छत्राखालीं स्वराज्याचा उपभोग घेण्याकरितां आपण मेहनत करीत आहोंत व कालांतरानें ती मेहनत फलप्रद होईल, असें मानण्यास कोणत्याही प्रकारची हरकत दिसत नाही. तरीपण ती जितक्या नेटानें व हिंमतीनें व्हावयास पाहिजे, तितक्या नेटानें व हिंमतीनें ती आजमितीस आपल्या हातून होत नाही, ही मोठ्या दुःखाची गोष्ट आहे. राष्ट्रमालिकेंत हिंदुस्थानची प्रमुखत्वानें गणना व्हावी अशी आपली मनापासून इच्छा असल्यास आपण इरएक बाबतींत अटोकाट श्रम करावयास पाहिजेत. व्यापार वाढविला पाहिजे, धार्मिक सुधारणा केली पाहिजे, लोकांच्या नीतिमत्तेची इमारत भरभक्कम पायावर उभारली पाहिजे, व त्याप्रमाणेंच लोकांच्या मनांत स्वदेशाभिमानाचें वारें बाणून टाकण्याकरितां ऐतिहासिक जागृतिही करावयास पाहिजे. आपल्या पूर्वजांनीं कसकशा लढाया मारल्या, राज्याची स्थापना कोणत्या उदात्त तत्त्वांवर केली, राजकारणपटुत्वानें आपल्या समकालीन मुत्सद्यांच्या कुटिल राजनीतीचा

रोंख त्यांनीं कोणत्या शिताफीनें ध्यानांत आणून त्याप्रमाणें आपलें वर्तन ठेविलें, अशा एक ना दोन हजारों गोष्टींचें अध्ययन आपण साह्याद व साभिमान चित्तानें केलें पाहिजे; तरच आपल्या इतर प्रयत्नांना दुजोरा मिळून आपला इष्ट हेतु साध्य होईल. एवढेंच नव्हे, तर आपल्या अंतःकरणावर सांचलेलें नादानपणाचें व कमकुवतीचें कीट नाहीसें होऊन, आपल्या पूर्वजांच्या पराक्रमाच्या तोडीचे पराक्रम आपल्याही हातून होतील. हें सगळें खरें, पण ही जागरूकता, ही मनाची उचल, उत्पन्न होणार केव्हां ? तर जेव्हां आपल्या पूर्वजांनीं केलेल्या शूर कृत्यांची व अचाट पराक्रमाची आमच्या देशबांधवांच्या मनांत बालंबाल खात्री होईल तेव्हांच ! पण आज हिंदुस्थानांत असे हजारों हरीचे लाल सांपडतील कीं, ज्यांना त्यांच्या पूर्वजांनीं केलेल्या अलौकिक कृत्यांची केवळ स्मृति सुद्धां नाही; एवढेंच काय, पण ज्यांचा कल असा झाला आहेसा दिसतो कीं, हिंदुस्थानचा इतिहास म्हणजे निव्वळ गुलामगिरीचा इतिहास, त्यांत वर्णन करण्याजोगें व साभिमान मनानें ध्यानांत ठेवण्याजोगें काढाचें सुद्धां नाही. पण असल्या पढतमुखाना आम्ही एवढेंच सुचवितों कीं, त्यांनीं निदान महाराष्ट्राचा इतिहास तरी एकदां मनःपूर्वक वाचावा, आणि जर तो अद्भुत व अलौकिक कृत्यांनीं ओथंबलेला असा त्यांच्या दृष्टीस पडला नाही, तर आपल्या कमनशिबामुळे ईश्वरानें आपल्यास दिलेल्या दृष्टिमांड्याबद्दल व बुद्धिमांड्याबद्दल स्वतःची कांब करावी. आमची तर अशी पक्की खात्री आहे कीं, क्षणोक्षणी दृष्टीस पडणारीं मर्दुमकीचीं हजारों रम्य स्थळे असलेल्या मराठ्यांच्या इतिहासाच्या तोडीचा दुसरा इतिहास सांपडणें फार मुश्किलचें जाईल. शौर्याच्या, साहसाच्या किंवा तडफीच्या कृत्यांचीं वर्णनें वाचून मनांत स्वाभिमानाची व स्वदेशाभिमानाची

लाट उसळण्याकरिता आपणांस दुसऱ्या देशांच्या इतिहासाकडे पाहण्याची मुळीच जरूरी नाही. प्रसिद्ध तत्त्ववेत्ता एडमंड बर्क याने एके ठिकाणी आपल्या देशबांधवांस उद्देशून जें म्हटलें आहे कीं, " We want no foreign example to rekindle in us the flame of liberty; the example of our own countrymen is abundantly sufficient to maintain the spirit of freedom in its full vigour. " (स्वातंत्र्याची ज्योत प्रदीप्त करण्यास आम्हांस परकीयांच्या उदाहरणांची गरज नाही. स्वातंत्र्यवृत्ति पूर्णपणे जागृत ठेवण्यास आमच्याच पूर्वजांची उदाहरणे बस आहेत.) त्याचप्रमाणे आमचेंही मत आहे. असो.

शिवाजीचा तो काळ म्हणजे मराठ्यांच्या स्वातंत्र्यरवीचा उषः-काल ! अर्थात् प्रभातकाळच्या कोंवळ्या व सुवर्णमय किरणांप्रमाणे मनाची उल्हसित वृत्ति करणारा असा होता. ज्याप्रमाणे दिन-मर्णाच्या माध्यान्हकाळच्या तेजोमय किरणांपेक्षां प्रभातकालचे आरक्त व बालकिरण मनांत जास्त आनंद, उल्हास व उमेद उत्पन्न करतात, त्याचप्रमाणे शिवाजीमहाराजांच्या कारकिर्दीच्या इतिहासाचें अध्ययन केल्यावर वाचणाराच्या मनांत कितीतरी सुखकर विचारांचें एकच काहूर उसळून जाऊन त्यांची त्याच्याशीं तादात्म्यवृत्ति होऊन जाते ? आणि त्यांनीं व त्यांच्या कट्ट्या चेल्यांनीं केलेल्या अनुपमेय पराक्रमांचें वर्णन वाचल्यावर मन स्वदेशाभिमानाच्या सागरांत यथेच्छ पोहूंक लागतें ! तोरणा किल्ला काबीज करून स्वराज्याचें तोरण बांधल्यापासून १६६२ पर्यंत शिवाजीमहाराजांचे सर्व प्रयत्न विजापूरकरांचा नायनाट करून टाकण्याविषयींचे होते. अगदीं दारांत असलेल्या शत्रूला नामशेष केल्याशिवाय स्वराज्याचा आणि स्वधर्मस्थापनेचा पाया मजबूत होणार नाही, आणि हिंदु धर्माचा व हिंदु लोकांचा कट्टा

दुस्मान् जो औरंगजेब याच्याशीं दोन हात करून त्याचीं हद्दी नरम करितां येणार नाहींत, म्हणून अगदीं पहिल्यापासूनच शिवाजीमहाराज विजापुरशाही हाणून पाडण्याच्या तयारीस लागले व १६५२ पासून तो १६६२ पर्यंत विजापूरकरांशीं झगडा करून अखेरीस त्यांनीं विजापुरशाही तर बहुतेक रसातळास नेऊन पोहोचविली; आणि कल्याणपासून गोव्यापर्यंतचा सर्व देश आपल्या ताब्यांत आणला. आदिलशाही संपुष्टांत आणून जरा कोठें विश्रांति घेण्यास व राज्याचा पाया बळकट करण्यास फुरसत मिळते न मिळते तोंच, ज्या युद्धाच्या परिणामावर त्यांनीं इतक्या दिवस रचलेल्या स्वराज्याच्या इमारतीचें अस्तित्व अवलंबून होतें, असें मोंगलांशीं युद्ध करण्याकरितां महाराजांना दंड ठोकून उभें राहणें भाग पडलें. अगोदरच औरंगजेबासारखा हाडाचा हिंदुधर्मद्वेषा, व त्यांतल्यात्यांत शिवाजीसारख्या आपल्या एका ' पुंड व गैररहा वागणुकीच्या ' मांडलिक राजानें हिंदुधर्माच्या व हिंदुपदपादशाहीच्या संस्थापनेसाठीं चालविलेला प्रयत्न आणि त्यांत त्याला येत चाललेलें यश; मग काय विचारतां ! राजेश्रींच्या अंगाचा अगदीं तिळपापड होऊन गेला. आगेंमागें हा काफीर राजा प्रबल व बलाढ्य होऊन आपल्याच राज्याचे लचके तोडण्यास कधींही मागेंपुढें पाहणार नाहीं, तेव्हां त्याची सत्ता रूढ झाली नाहीं तोंच त्याचा नाश करून त्यानें उभारलेल्या हिंदुशाहीची इमारत जमिनदोस्त करण्याची वेळ हीच आहे असा विचार मनांत आणून बादशाहानें मराठ्यांशीं युद्ध करण्याचा निश्चय केला. उघडच आहे कीं, " परवृद्धिभिराहितव्यथः स्फुटनिर्भिन्नदुराशयोधमः " या नियमाप्रमाणें औरंगजेबासारख्या जातिवंत यवनाला मराठ्यांचा उत्कर्ष सहन तो कसा व्हावा ? नवीन स्थापित झालेल्या मराठी राज्याचा

पुरा बीमोड करण्याचा निश्चय केल्याबरोबर औरंगजेबाने १६६२ सालीं शिवाजीचा पाडाव करण्याकरितां दक्षिणेचा सुभेदार शाएस्तेखान यास निकडीचे हुकूम पाठविले व त्यांअन्वये खान बरोबर मोठी फौज घेऊन पुण्यावर चाल करून आला. लवकरच यशवंतसिंग खानाच्या मदतीस म्हणून दक्षिणेंत आला. पहिल्या धडाक्यासरशीं खानाने चाकण किल्ला तर सर केला व त्याचा नीट बंदोबस्त केल्यावर खानसाहेब पुण्यास येऊन शिवाजी-महाराजांच्या वाड्यांत उतरले. ही बातमी सिंहगडावर महाराजांस कळतांच त्यांनीं रात्रीच्या वेळीं खानावर छापा घातला, व त्यांतून त्या त्रिचाऱ्याची पळतां पळतां जी कांहीं तिरपीट उडाली ती विचारूंच नये.

पहिल्या मोहिमेंतच अशी फट्फजिती झाल्यावर औरंगजेबाने शाएस्तेखानास दक्षिणेंतून उचलून बंगालचा सुभ्यावर पाठविलें व त्याच्या जागीं आपला मुलगा मुअज्जम याची दक्षिणेंत खानगी केली. इकडे खानसाहेबांची अशी त्रेधा उडाल्यावर महाराजांनीं सुरत शहरावर चाल करून सहा दिवसपर्यंत ते लुटलें, व मुअज्जम याचीही डाळ शिजू दिली नाहीं. आपण पाठविलेल्या सरदारांचा शिवाजीपुढें टिकाव लागत नाहीं हें पाहिल्यावर औरंगजेब फार चिंताक्रांत झाला, व शिवाजीस जेरीस आणण्याचा उपाय त्यास सुचेना. सरतेशेवटीं बादशहाने यशवंतसिंग व मुअज्जम यांस परत बोलावून, त्यांचे जागीं जयसिंग व दिल्लीखान यांची योजना केली. हे दोघेही सरदार महान् पराक्रमी म्हणून नांवाजलेले होते. हे दोघे सरदार १६६५ च्या एप्रिल महिन्यांत आपल्या प्रचंड चमूसह पुण्यांत येऊन दाखल झाले, व मुळींच विलंब न करतां त्यांनीं मराठ्यांचा देश काबीज करण्यास आरंभ केला. त्या वेळीं पुरंदर व सिंहगड हे दोन किल्ले

पुणें प्रांताचीं नाकीं म्हणून फार प्रख्यात् होते. जर हे दोन किल्ले आपल्या हस्तगत झाले, तर सगळा पुणें प्रांत मिळाल्यासारखा होऊन मराठी राज्याला बराच जबर धक्का बसण्याचा संभव आहे असा विचार करून, त्या दोन सरदारांनी आपला मोर्चा त्या किल्ल्यांकडे वळविला व लागलीच दिल्लीखानानें पुरंदरास वेढा देऊन जयसिंगानें सिंहगडाजवळ जाऊन तळ दिला. ह्या वेळेस शिवाजीमहाराज हे दक्षिण किनाऱ्याचे स्वारींत गुंतले असल्यामुळें, किल्ल्याचें संरक्षण करण्याचें काम दिल्लीखानानें मोठ्या नेटानें चालविलें व किल्ला लवकरच आपल्या हस्तगत होईल अशी त्याला आशा व उमेद वाटूं लागली. पण महाराजांच्या अस्सल चेल्यांपैकीं एक चेला त्या किल्ल्याचा संरक्षक असल्यामुळें त्याचा आशाभंग व्हावयाचा होता, हें त्या विचारांला काय माहीत ? “ बाजी ” पंचायतनापैकीं मुरार बाजी हा महाराजांच्या तालमींत कसलेला खंदा वीर ! तो कां दिल्लीखानासारख्या जनानी सरदाराला दाद देणार ? मुळींच नाहीं. आपल्या अंगांत खेळत असलेल्या स्वदेशप्रीतीला व स्वामिनिष्ठेला कसोटीला लावण्याची सोन्यासारखी संधी आलेली पाहून तो मोठ्या आनंदानें किल्ला लढविण्याच्या व दिल्लीखानास चांगलाच हात दाखविण्याच्या तयारीस लागला. लागलीच आपल्याजवळ असलेल्या निवडक दोन हजार मावळे व हेटकरी लोकांना त्यानें किल्ला शिकस्तीनें लढविण्याविषयीं वीरश्रीचा उपदेश केला; मोंगल लोकांना दाणावैरण मिळूं नये अशी तजवीज केली; व त्यांचा दाखगोळा पेटवून दिला. दिल्लीखानानेही किल्ल्यासभोंवार मोर्चे बांधून तो सर करण्याविषयीं जय्यत तयारी चालविली.

एकदांचे मराठे व मोंगल यांच्यामधील लढाईस तोंड लागले. तोफांच्या व बंदुकीच्या आवाजांनी व 'हरहर महादेव' व 'दीन' 'दीन' ह्या रणगर्जनांनी दशदिशा दणाणून गेल्या, व आसपासच्या दऱ्याखोऱ्यांतून उद्भवणाऱ्या प्रतिध्वनींत "वीरांनी लढा, मरेपर्यंत लढा, मेलां तरी वेहेत्तर आहे; पण आज शिकस्तीने लढून आपल्याला स्वर्गीय सुखाची जोड करून घ्या" असे प्रोत्साहनपूर्वक शब्द निघताहेत, असा भास होत होता. मराठ्यांनी लढण्याची तर कमाल करून सोडली. मोंगलांनी शिकस्त करून खालचा कोट स्वाधीन करून घेतला. तेव्हां मावळे लोक वरच्या कोटांत गेले व आपल्या छात्यांचा अभेद्य कोट करून ते लढू लागले. खालचा कोट तर शत्रूच्या स्वाधीन झाला, आतां वरचा कोटही शत्रूच्या हस्तगत होण्याचा संभव आहे, असे पाहिल्याबरोबर त्या रणशूर जवानमर्दानीं वरून मोंगल लोकांवर असां जोराचा भडिमार केला कीं, बहुतेक लोक भयग्रस्त होऊन सैराचंरा धावूं लागले. मोंगल सैन्याची ही दैन्यावस्था पाहिल्यावर शत्रूचा धुव्या उडवून स्वराज्याची प्रचंड इमारत जास्त बळकट व जोरदार करण्याची हीच उत्तम वेळ आहे असें वाटून तो पुरंदरचा रणधुरंधर मुरार बाजी स्वदेशासाठीं व स्वधर्मासाठीं गाजी होऊन मोंगलांचा पाठलाग करित आणि त्यांच्या शरीरांचे पर्वतप्राय ढीग पाडीत थेट दिल्लीखानाच्या तंबूपर्यंत येऊन थडकला. स्वदेशप्रीतीच्या वारुणीनें बहकलेला तो, त्याच्यापुढे कोण मायेचा पूत एक क्षणभर तरी दम धरणार ? दिल्लीखानाच्या तंबूजवळ आल्यावर त्याची व खानाची चांगलीच जुंपली. दोघेही मोठ्या शौर्यानें व आवेशानें लढत होते. लढतां लढतां मुरार बाजीची ढाल तुटली, व क्षणमात्र त्याच्या मनास चटका बसला. आज अविधाना नामशेष करून आपल्या उज्वल कीर्तीनें

प्रफुल्लित झालेला आपला चेहेरा महाराजांना दाखवून महाराजांच्या तोंडून ' शाबास, धन्य आहेस मुरार बाजी ' असे शब्द ऐकण्याचा सुखकर प्रसंग येत नाही म्हणून त्या शूर ' बिचव्याला ' जरा वाईटही वाटले. पण यत्किंचित्ही न डगमगतां एकीकडे शत्रूचा खरपूस समाचार घेत घेत त्याने आपल्या कमरेचा शेला हातास गुंडाळला, व शत्रूचे वार हातावर झेलून तो कर्दनकाळाप्रमाणे मोंगलांची कत्तल करू लागला. त्या झपाट्यांत खानाने सोडलेला बाण त्याला लागून त्याचे शीर उडाले व तो गतप्राण झाला ! मुरार बाजीचे शीर तुटून पडल्यावर त्याच्या घडाने शेंकडों शत्रूंना यमसदनास पाठविले, अशी आख्यायिका आहे. मराठ्यांनी त्याचे शव मुसलमानांचे हातीं लागू न देता ते शिवाजीकडे पाठविले. ' जीवित् तृणवत् मानावे ' हा समर्थाचा विनमोल उपदेश मनांत पूर्णपणे बिंबून स्वदेश व स्वधर्म यांसाठी धारातीर्थी पतन पावलेल्या मुरार बाजीचे मृत शरीर पाहिल्यावर सहृदय शिवबांच्या मनाची काय स्थिति झाली असेल व त्यांना कितीतरी धन्यता वाटली असेल ? मुरार बाजी पडला तरी वरचा किल्ला मोंगलांस मिळाला नाही; व अखेरीस किल्ला घेण्याचा नाद सोडून देऊन दिल्लीखान वेढा उठवून चालता झाला. मुरार बाजी सारख्यांच्या अद्वितीय पराक्रमाचे वर्णन वाचल्यावर आमच्या वाचकांच्या मनांत आपल्या पूर्वजांविषयी अभिमान व पूज्यबुद्धि उत्पन्न झाल्यावांचून राहणार नाही, अशी आमची पक्की खात्री आहे.

रत्न चवथे.
भद्र नाईक.

Be just and fear not.

Let all the ends thou aimst at,

Be thy Country's, thy God's and Truth's !

Then if thou fallest, O Cromwell,

Thou fallest a blessed martyr.

(न्यायानें वाग म्हणजे मग तुला कशाचीही भीति वाळगावयास नको. देशाचा, सत्याचा व परमेश्वराचा जयजयकार होण्याविषयी मनापुढें स्पष्ट उद्देश ठेवून तो तडीस नेण्याकरितां सतत परिश्रम कर. आणि तें करित असतां, क्रॉमवेल्ला, जरी तुझ्या पदरीं अपयश येऊन मृत्यु आला, तरी तुझी गणना वीरांच्या कोटींत निःसंशय होईल.)

वरील अवतरण एका अतिशय विख्यात अशा इंग्लिश कवीच्या ग्रंथांतील आहे. त्यांत नमूद केलेले विचार इतके सत्य व उपयुक्त आहेत कीं, त्यांप्रमाणें हातून आचरण झाल्यास राजकीय दृष्ट्या अधोगतीस पावलेल्या कोणत्याही राष्ट्राची उन्नतावस्था आगेंमागें झाल्यावांचून राहणार नाही. मनुष्यप्राणी उत्क्रांतितत्वाचा अत्युच्च परिपाक होय ! त्याची रचना अशाच रीतीनें शाली आहे कीं, निसर्गातील प्रत्येक सचेतन प्राण्यावर त्याला आपली सत्ता गाजवितां यावी. इतर सर्व प्राण्यांप्रमाणें त्याच्या ठायीं कित्येक प्रवृत्ति आढळून येतात. पण त्या प्रवृत्तींना योग्य मर्यादेंत ठेवून त्यानें जगाला वरच्या पायरीस न्यावें व परमेश्वराचा हेतु योज्या प्रमाणानें तरी साध्य करावा, असा परमेश्वरी संकेतच दिसतो. नाहीतर मनुष्यप्राण्याचें मन, बुद्धि, आत्मा वगैरे गोष्टींचें

प्रयोजनच रहात नाही. मनुष्याचा स्वार्थ साधण्याकडे साहाजिक ओढा असावा, यांत मुळीच वावगे नाही. कारण, विश्वाचे अस्तित्व तुलनात्मक दृष्ट्या शाश्वत करणारी व त्याला उन्नत स्वरूपाला पोहोचविणारी एकच गोष्ट म्हटली म्हणजे ही स्वार्थी प्रवृत्ति होय ! मनुष्याने आपला स्वार्थ साधला पाहिजे व संसारही केला पाहिजे. साधुसंत कांहींही म्हणोत, पण जोंपर्यंत दुपारचे बारा वाजल्याचा ठोका पडला कीं, मनुष्याचे क्षुधेने बारा वाजण्याची पाळी येत आहे, व बायकामुलांच्या प्रेममय सहवासाने मन आनंदिले व रिझविले जात आहे, तोंपर्यंत संसार हा असार आहे, मायेचा बाजार आहे, किंवा मोहाचा पसारा आहे, हे म्हणणे साधारण मनुष्याला कधीही पटणार नाही, व पटल्यास ते कृतींत कदापिही वठणार नाही. अमेरिकन कवि लॉगफेलो म्हणतो त्याचप्रमाणे संसार सत्य आहे असेच म्हटले पाहिजे.

आपला व आपल्या पौरावाळांचा योगक्षेम उत्तम रीतीने चालावा, याबद्दल प्रत्येकाने अवश्य प्रयत्न केला पाहिजे. पण हा प्रयत्न केल्यानंतर मनुष्याच्या कर्तव्याची सीमा संपली, असे मात्र म्हणतां येत नाही. बुद्धिहीन व उदात्त मनोविकारविरहित जनावरेही आपला व आपल्या कच्चावच्चांचा संसार करीत असतात; आणि मनुष्यप्राणी जर आपल्या कुटुंबापलीकडे नजर फेंकू न लागला, तर त्याच्यांत व इतर प्राण्यांत अंतर ते कोणते राहाल ? मनाने, बुद्धीने व आत्म्याने विशिष्ट असलेल्या मनुष्यप्राण्याला उत्पन्न करण्यांत विश्वकर्त्याचा खास इतका संकुचित हेतु नसला पाहिजे. तसा तो असता, तर खात्रीने त्याने मनुष्यप्राणी निर्माण करून प्राणिमात्रांच्या संख्येत उगीच भर घातली नसती. स्वार्थ साधून किंबहुना प्रसंगानुसार स्वार्थावर पाणी सोडून मनुष्याने इतर वरिष्ठ दर्जाचीं कर्तव्येही केलीं पाहिजेत; या हेतूनेच परमेश्वराने

या विश्वांत मनुष्यरूपी आपली प्रतिमा उत्पन्न केली आहे. कौटुंबिक कर्तव्यांपेक्षां हीं उच्च प्रतीचीं कर्तव्ये कोणतीं, याचें दिग्दर्शन कवीनें वरील अवतरणांत फारच उत्कृष्ट रीतीनें केलें आहे. तो म्हणतो कीं, मनुष्यानें राष्ट्रार्थ व परमार्थ साधण्यासाठीं, आणि सत्याचा व न्यायाचा विजय करण्यासाठीं प्रयत्न केला पाहिजे, व तो करीत असतां जरी त्याला मरण आलें, तरी इहलोकीं त्याचा नांवलौकिक होऊन परलोकीं त्याला सद्गति मिळाल्यावांचून राहणार नाहीं. भगवंतांनीं देखील भगवद्गीतेच्या द्वारे जगाला असेंच उपदेशिलें आहे कीं, “**कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदा च न ।**” मनुष्य कर्माचा अधिकारी आहे, फलाचा नाहीं. उदात्त उद्देश डोळ्यांपुढें ठेवून तें साध्य करून घेण्याकरतां अश्रांत व अविरत श्रम करणें इतकेंच मनुष्याचें कर्तव्य होय. तें यशस्वी करावयाचें किंवा नाहीं, ही सर्वस्वीं परमेश्वरी इच्छेची व कृपेची गोष्ट होय. मी किंवा माझे कुटुंब एवढेंच माझ्या कर्तव्याचें क्षेत्र नसून, तें माझा देश, हें जग किंबहुना हें विश्व इतकें विस्तीर्ण आहे, व त्या देशाच्या, जगाच्या व विश्वाच्या प्रगतीच्या मार्गांत आडव्या येणाऱ्या अडचणींचा नाश करणें माझे आद्य व परम पावन कर्तव्य होय, अशी मनुष्याच्या अंगी वृत्ति संचाखून तो तिजप्रमाणें कृति करूं लागला, तरच तो आपल्या जीविताचें साफल्य व देहाची सार्थकता सिद्ध करून दाखविणार आहे. आपलें व आपल्या कुटुंबाचें पालनपोषण करून स्वस्थ बसणाऱ्या इसमाची योग्यता उकिरडा फुंकून गुजारा करणाऱ्या कोंबड्यापेक्षां जास्त आहे, असें म्हणतां येत नाहीं. तर ज्या देशांत व धर्मांत ईश्वरी संकेतानुरूप आपण जन्मास आलों आहोंत, त्या देशाला परवशतेच्या नरकांतून वर काढून स्वतंत्रतेच्या पोषक हवेंत नेण्याविषयीं, व त्या धर्माला

इतर धर्मरूपी राहूंच्या जबड्यांतून सोडविण्याविषयीं झटणारा इसमच “नर” होय, व अशा इसमालाच “मनुष्य” असें म्हणतां येईल ! बाकी सर्वजण स्वार्थाच्या कृपांत लोळणारे निव्वळ मंडूक होत ! स्वातंत्र्यप्राप्तीसाठीं किंवा धर्मस्थापनेसाठीं केलेले सर्वच प्रयत्न यशस्वी होतात असें नाहीं. त्यांपैकीं पुष्कळसे प्रयत्न निष्फळ होऊन, ते करणाऱ्या इसमांना इहलोकीं अत्यंत हाल सोसावे लागतात. तरीपण त्यांना परलोकींही यातना भोगाव्या लागतात, असें समजणें चुकीचें होय. यशस्वी किंवा अयशस्वी प्रयत्नांचे भिन्नभिन्न परिणाम या लोकीं घडून आले, तर परलोकीं दोन्ही प्रकारांचे प्रयत्न एकाच मापानें मोजले जातात. परमेश्वरी दरबारांतील न्यायाचा कांटा या प्रयत्नांचे दृश्य परिणाम तोलीत नसून, त्यांतील अंतस्थ हेतू तोलीत असतो; व त्याप्रमाणें तो ते करणाऱ्या इसमांना स्वर्गीय सुखाचें वक्षीस किंवा नरकाय यातनांचें शासन देतो. अशा पवित्र हेतूनें प्रेरित होऊन स्वातंत्र्यप्राप्तीसाठीं सतराव्या शतकांत करण्यांत आलेल्या, पण दुर्दैवानें फसलेल्या, एका प्रयत्नाची हकीगत आम्ही खालीं देत आहोंत.

विजापूरचा महंमद बादशहा मरण पावून व त्याच्या जागीं अल्ली आदिलशहा तक्तनशीन होऊन सहा वर्षे झालीं होती. मुसलमानांच्या धर्मच्छळामुळें सर्व प्रजा संत्रस्त झाली होती. हिंदु राजांचीं भंगलेलीं सिंहासनें व उध्वस्त केलेलीं देवालये यवनी राज्याच्या जुलमाची व बेफामपणाची साक्ष पटवीत होती. मुसलमान सरदारांनीं जबरदस्तीनें जनानखान्यांत ओढून नेलेल्या हिंदु स्त्रिया वरकरणी मंद व स्मित हास्य करून, आंतून आपलें पातिव्रत्य हिरावून नेणाऱ्या त्या सैतानांची आपल्या क्रोधाग्नींत राखरांगोळी करून टाकण्याविषयीं कारस्थानें रचित होत्या.

योग्यतेनें कमअस्सल ठरलेल्या, पण धर्माच्या जोरावर वरिष्ठ पदवीला चढलेल्या मुसलमानी मानकऱ्यांना व दरकदारांना पाहून दरबारांतील हिंदु सरदारांचा आंतून तिळपापड चालला होता; व हिंदु राज्याची पुनः स्थापना झाल्याशिवाय आपल्या गुणांचें चीज होणार नाही, अशा राजद्रोही विचारांनीं त्यांच्या मनांत काहूर उसळून दिलें होतें. तोरणा किल्ल्यावर शिवाजी महाराजांनीं स्वातंत्र्याचा भगवा झेंडा उभाखून त्याच्या शीतल, पोषक व उन्नतिकारक छायेखालीं स्वातंत्र्यभक्तांच्या झुंडीच्या झुंडी जमूं लागल्या होत्या. महाराजांचे प्रयत्न बाल्यावस्थेंतच हाणून पाडून त्यांनीं रोंविलेला स्वराज्याचा झेंडा जमिनदोस्त करण्याविषयीं अल्ली आदिलशहानें आपल्या सरदारांकरवीं प्रचंड धडपड चालविली होती. पण शिवाजी महाराजांच्या हाताला दिवसें दिवस जास्त जास्त यश येत जाऊन विजापुरी राज्याला ओहोटी लागली होती. आपण बादशहाचें निमक खात असून त्या निमकाला जागणें आपलें ब्रीद व कर्तव्य होय, या विलक्षण व आत्मघातकी कल्पनेमुळें कित्येक मराठे सरदारांनीं भरदरबारांत चंग बांधून महाराजांना व त्यांच्या मूठभर अनुयायांना चौगीर्द तंग देऊन ताणून फाडण्याची शिकस्त केली होती. पण शिवभक्तांचीं मनें स्वातंत्र्यभक्तीनें बेहोष झालीं असल्यामुळें, व महाराजांच्या प्रयत्नांवर परमेश्वरी कृपेची सांवली असल्याकारणानें, त्या राजनिष्ठ व मातृद्रोही मराठे सरदारांची महाराजांनीं मुळींच डाळ शिजू दिली नाही. मध्यंतरीं सिद्धी जोहार ऊर्फ सलाबतखान नांवाच्या विजापुरी सरदारानें बंड करून विजापुरी राज्यांचीं हाडें बरींच खिळखिळीं केलीं होती.

विजापूरच्या राज्याचे अशा रीतीनें आंतून व बाहेरून लचके लोडले जात असतां, बंड करून स्वराज्याची स्थापना करण्यास

ही उत्तम संधी होय, असा विचार करून बेदनूरच्या भद्र नाईकानें बंडाचें निशाण उभारलें, व विजापुरी मुलुखांत धुमाकूळ उडवून देण्यास त्यानें सुरुवात केली. त्याकरितां भद्र नाईकानें बेदनूर येथें युद्धाची सामुग्री, दाख्खगोळा व फौजफांटा जमवून जय्यत तयारी केली होती. भद्र नाईकाच्या बंडाची बातमी समजतांच अल्ली आदिलशहा अतिशय चिंतातुर झाला; व अशा प्रकारें चोहों बाजूनीं आपली लांडगेतोड झाल्यास आपली खास धडगत नाहीं, अशा घोर विवंचनेंत तो पडला. पण अल्ली आदिलशहाची ही चिंता व विवंचना फार वेळ टिकली नाहीं. भद्र नाईकाशीं साम करून त्याला राजनिष्ठेच्या मार्गावर आणावें, या हेतूनें त्यानें मुल्ला खुरम याला मध्यस्तीकरतां बेदनूरला पाठविलें; व हिंदुधर्माचा त्याग करून मुसलमानी धर्माची दीक्षा घेतल्यास सर्व अपराध माफ केले जातील, असा निरोप कळविण्याविषयीं त्याला सांगितलें. बादशहाच्या हुकुमाप्रमाणें मुल्ला खुरम बेदनूर मुक्कामीं येऊन दाखल झाला, व त्यानें आपली गांठ घेण्याविषयीं भद्र नाईकाला निरोप धाडला. त्याप्रमाणें भद्र नाईकानें आपला दरबार भरवून व मुल्ला खुरम याला त्यांत मानमरातबानें बोलावून आणून उच्चस्थानीं बसविलें. आपला सन्मानपूर्वक पाहुणचार केलेला पाहून मुल्ला खुरमला आपली कामगिरी फत्ते होईलशी आशा वाटूं लागली, व त्यानें बादशहाचा निरोप भद्र नाईकाला मोठ्या ऐटीनें निवेदन केला. आपला प्राणप्रिय हिंदुधर्म सोडून इस्लामी धर्मांत येण्याविषयींचा बादशहाचा तो निरोप ऐकून भद्र नाईकाच्या अंगाचा संतापानें भडका उडाला, व त्या भरांत त्यानें बादशहाची सडकून निंदा केली. एवढेंच नव्हे, तर क्रोध अनावर झाल्यामुळें त्यानें मुल्ला खुरमला बेदम चोप देऊन दरबारांतून हांकलून दिलें. विचारा

मुल्ला खुरम तेथून जो तडक निघाला तो घेट विजापुरास येऊन दाखल झाला, व त्यानें बादशहास इत्थंभूत सर्व हकीगत कळविली. ती ऐकून बादशहा रागानें लालबुंद झाला व भद्र नाईकाची पाळेमुळें खणून काढण्याविषयीं त्यानें आपल्या मनाचा पक्का निर्धार केला. त्याप्रमाणें १६५५ सालीं तो आपल्या अफाट सेनासमुद्रासह भद्र नाईकाच्या पारिपत्त्यास निघाला. त्यानें आघाडीस सय्यद अल्ली व सर्जाखान या दोन प्रबल योद्ध्यांस पाठवून दिलें, व कर्नाटकांतील मोहिमेवर गेलेल्या बहिलोलखान व शहाजी राजे यांना बेदनूरवर ताबडतोब चाल करून जाण्याविषयीं हुकूम केला. स्वराज्यासाठीं धडपड करणाऱ्या भद्र नाईकाचा चक्काचूर उडवून आदिलशाहीचा पाया मजबूत करण्यासाठीं बादशहाचा शहाजी राजाना हुकूम ना! हिंदुस्थाना! हा आत्मघातकीपणा तुझ्या इतिहासाशिवाय अन्यत्र कोठें दृष्टीस पडणार बरें? असो. सय्यद अल्ली व सर्जाखान या सरदारांनीं नाईकाच्या ताब्यांतील बंकापूर किल्ल्यास वेढा देऊन त्याच्यावर असा जोराचा हल्ला चढविला कीं, त्यांनीं एका तडाक्यासरशीं तो सर केला. नंतर त्यांनीं निःहा नांवाच्या किल्ल्यावर चढाई करून तो काबीज केला. हे दोन किल्ले हस्तगत करून घेऊन सय्यद अल्ली व सर्जाखान आपल्या सैन्याला थोडी विश्रांति देत आहेत नाहींत, तोंच बादशहाची स्वारी अबदुल महंमद, मुल्ला अहंमद, मुजफरखान वगैरे रणझुंजार सरदारांसह व प्रचंड फौजेसह तेथें येऊन पोहोंचली. बादशहानें तेथून जें कूच केलें, तें मुख्य मारीत मारीत व किल्ले सर करीत करीत तो सौंध्यास आला, व तशीच नेटानें चाल करीत जाऊन त्यानें भद्र नाईकाचें मुख्य ठिकाण जें बेदनूर त्याला अचानक वेढा दिला.

बादशाहाची दिमाखी व डामडौली फौज इतक्या लौकर येऊन

गोहोंचेल, अशी नाईकाला कल्पना नव्हती. म्हणून बेदनूरच्या आसपास बादशहाचा सेनासागर खवळलेला पाहून त्याचें सर्व अवसान गळालें व पुढें काय करावें हें त्याला बिलकूल सुचेना. त्याच्या सरदारांनीं त्याच्या अधीर झालेल्या मनाला धीराच्या चार गोष्टी सांगून त्याला कर्तव्योन्मुख करण्याचा पुष्कळ प्रयत्न केला. पण बेदनुरास राहिल्यास बादशहाच्या त्वेषाला आपला खास बळी पडणार, असें वाटून तो कायलदुर्गाच्या किल्ल्यांत पळून गेला. बेदनूर सोडून भद्र नाईक कायलदुर्गांत गेल्याची वरीं बादशहास लागतांच तो आपल्या सैन्यासह तिकडे गेला व त्यानें त्या किल्ल्याला सर्व बाजूंनीं जेरबंद लाविले. बादशहाच्या कांहीं लोकांनीं किल्ल्यावर हल्ले करण्याचा सपाटा चालविला व बाकीच्यांनीं किल्ल्याचा आसपासचा सर्व प्रांत बेचिराख करून गडावर दाणागोटा जाणार नाहीं असा बंदोबस्त केला. बादशाही सैन्यानें लागोपाठ चालविलेल्या हल्ल्यांमुळे गडावरील शिबंदी पातळ होत चालली, व धान्याचा तुटवडा पडल्यामुळे भद्र नाईकाच्या लोकांची अन्नान्नदशा झाली. अशा रीतीनें चार दोन महिने काढावे लागल्यास आपणां सर्वास निःसंशय गडावर स्थलसमाधि मिळणार, हा विचार भद्र नाईकाच्या मनाला विंचवाप्रमाणें नांगी माखूं लागला व तो सर्वस्वीं हतबुद्ध झाला.

वास्तविक रीतीनें भद्र नाईकानें स्वतःस कायलदुर्गाच्या किल्ल्यांत कोंडून न घेतां बादशहाशीं गनिमीकाव्यानें त्याच्याच प्रांतांत लढावयास पाहिजे होतें. महाराष्ट्रांत शिवाजी महाराजांनीं या मार्गाचाच अवलंब केल्यामुळे ते विजापुरी सैन्याच्या कचाटींत विशेषेंकरून सांपडले नाहींत. दक्षिण हिंदुस्थानांत भद्र नाईकानें ही धूर्तता व हा पौंच दाखविला नाहीं, म्हणूनच त्याच्यावर वरीलप्रमाणें घोरतर प्रसंग गुदरला. किल्ल्यासभोंवार विजापुरी

सैन्यरूपी मृत्यूचा जबडा दूरवर पसरलेला. म्हणून व त्यांत...
 आज नाही उद्यां सर्वजण कोंबले जाणार अशी बालंबाल... खात्री...
 होऊन भद्र नाईकाचा निरुपाय झाला व शहाजीराजे यांच्या...
 मार्फत त्याने बादशहाशी तहाचे बोलणे लाविले. आपले हिंदुत्व...
 कायम राखण्याविषयीं बादशहाचे अभिवचन घेऊन वेढा उठ...
 विल्यास आपण त्याचे मांडलिक होऊं व दरसाल त्यास अमुक
 रक्कम खंडणीदाखल देत जाऊं अशी त्याने बादशहास विनंति
 केली; व शहाजीराजे यांच्या भिडेखातर आणि लढाईचा कंटाळा
 आल्यामुळे बादशहाने ती तात्काळ मान्य करून आपल्या
 फौजेचा मोर्चा परत विजापुराकडे वळविला. अशा रीतीने भद्र
 नाईकाने स्वातंत्र्यप्राप्तीसाठीं केलेल्या प्रयत्नाचा शेवट झाला.
 या प्रयत्नाचा अखेरीस भद्र नाईकाने जरी वीराला अनुचित असा
 मार्ग स्वीकारून स्वहस्ताने आपल्या पायांत गुलामगिरीच्या शृंखला
 अडकावून घेतल्या, तरी तो प्रयत्न स्वातंत्र्याच्या कमाईबद्दल
 असल्यामुळे स्तुत्यर्ह होता, यांत बिलकुल संदेह नाही. बाद-
 शहाला शरण जाण्याऐवजीं जर त्याने स्वातंत्र्याचा व स्वधर्माचा
 गजर करित मरण पत्करिले असते, तर इतिहासांत त्याच्या
 नांवाभोवतीं धैर्य, धाडसीपणा, धर्मभक्ति, स्वातंत्र्यलालसा वगैरे
 सद्गुणांची देदीप्यमान प्रभा फांकलेली दृष्टीस पडली असती.
 पण ती मुळींच फांकलेली नाही, असें मात्र नाही. शिवाजी
 महाराजांप्रमाणेच स्वराज्याची व स्वधर्माची स्थापना करण्या-
 विषयींचा त्याचा तो प्रयत्न होता. महाराजांच्या अंगी अद्वितीय
 धोरणीपणा, आटोकाट प्रसंगावधान व लोकोत्तर छातीठोकपणा
 असल्यामुळेच त्यांचा प्रयत्न यशस्वी होऊन महाराष्ट्रभूच्या
 पांढऱ्या फटफटित भालप्रदेशावर ते स्वातंत्र्याचा तिलक लावण्यास
 समर्थ झाले. भद्र नाईकाच्या ठायीं वरील सद्गुण तितक्या अंशांनीं

वास करीत नसल्यामुळेच त्याचा प्रयत्न फसला जाऊन, दास्याच्या दडपणाखाली स्वातंत्र्याची ज्योत विझवून टाकणें त्याला भाग पडलें. ऐहिक दृष्ट्या या दोन प्रयत्नांचे जरी दोन भिन्न भिन्न परिमाण झाले, तरी परमेश्वरी कायद्याप्रमाणें दोघांनाही स्वर्गांत एकाच प्रकारचें, परंतु कमी अधिक प्रमाणानें पारितोषिक खास मिळालें असलें पाहिजे. कारण, परमेश्वराला अत्यंत प्रिय असें स्वातंत्र्य कमविण्याविषयीचे दोन्हीही प्रयत्न झालेले होते !

रत्न पांचवें.

सूर्याजी मालुसरे व सूर्याजी पिसाळ.

Look here, upon this picture, and on this.

(हें चित्र पहा, व तें चित्र पहा.)

देशसेवेसारखें पुण्य नाही व देशद्रोहासारखें पाप नाही. ब्राह्मण-भोजनें घालणें, देवालयें बांधणें, धर्मशाळा उभारणें, वेदशाळा स्थापन करणें इत्यादि अनेक पुण्यकर्में निरनिराळ्या स्मृति-कारांनीं सांगितलीं आहेत; व हीं पुण्यकर्में केलीं असतां इह-लोकांतील जीवनयात्रा सुखकर होऊन या मृत्युलोकांत देह ठेविल्यावर परलोकींही अशा पुण्यकर्में करणाऱ्या विभूतीच्या आत्म्याला सद्गति मिळते. सुरापान, परस्वहरण, गुरुस्त्रीगमन इत्यादि घोर पातकें करणाऱ्या नराधमाचें अंतःकरण या लोकीं तिळ तिळ शिजून, पृथ्वीवरील मूळची शुद्ध हवा त्याच्या पापी आसोच्छ्वासांनीं दूषित होण्याचें बंद झाल्यावर, परमेश्वरी दरबारांत त्याच्या न्याय होऊन त्याच्या पापाप्रमाणें त्याला शिक्षा मिळते. पुण्यवान् मनुष्याला कवटाळतांना जगदीशाच्या हृदयांत जें प्रेम वसत असतें, तें प्रेम पापी माणसाला झिडकारतांना पार नाहीसें होतें. तो पुण्यवान् महात्म्यांना स्वर्गीय सुखाचे वांटेकरी करतो, तर पापी दुरात्म्यांना “ नरकीय ” यातनांनीं जर्जर करून सोडतो. परमेश्वर न्यायी आहे, तो दयाळू नाही. मनुष्याच्या पापपुण्याप्रमाणें तो त्याला शिक्षा किंवा सुख देतो. पण तो कधीं कोणावर दया करीत नाही. त्याच्या हातांत न्यायाचा कांटा आहे,

त्याचे हात दयेच्या नवनीतानें माखलेले नाहींत. म्हणून पुण्य-वान् मनुष्याला त्याच्या पुण्याप्रमाणें सुख मिळतें, व पापी मनुष्याला त्याच्या पापाप्रमाणें शिक्षा होते. पुण्य व पाप हीं दोन्ही सान्त असल्याकारणानें, त्यांच्याबद्दल मिळणारें सुख किंवा दुःख हीं सुद्धां मर्यादित आहेत. पुण्याला शेवट आहे व पापालाही शेवट आहे. म्हणून पुण्यजन्य सुखाला व पापजन्य दुःखाला शेवट आहे. असें जरी आहे, तरी असें एक पुण्य आहे कीं, जें लाधलें असतां पुढें मिळणाऱ्या सुखाचा कधींही अंत होत नाहीं; व असें एक पाप आहे कीं, जें केलें असतां होणाऱ्या भावी दुःखाचा कधींही शेवट होत नाहीं. असें अंतरहित पाप म्हटलें म्हणजे देशद्रोह होय. देशसेवेच्या पुण्याबद्दल परमेश्वराकडून मिळणारें सुख अक्षय्य असतें; देशद्रोहाच्या पातकाबद्दल मिळणारें दुःख निरन्त असतें. जन्मास आल्यावर मनुष्यानें हें देशसेवेचें पुण्यकर्म केल्याशिवाय राहूं नये, व देशद्रोहाचें पापकर्म आपल्या हातून होऊं देऊं नये. जर हें पुण्यकर्म करण्याची व हें पापकर्म टाळण्याची पूर्ण खबरदारी त्यानें घेतली, तर मग त्याला इहलोकीं किंवा परलोकीं कशाचीही भीति वाळगावयास नको. इतर पुण्यकर्म किंवा पापकर्म स्थलविशेषानें, कालविशेषानें व व्यक्तिविशेषानें बदलतात; पण हें देशसेवेचें पुण्य व देशद्रोहाचें पातक कधींही बदलत नाहीं. हीं त्रिकालाबाधित असतात. परमेश्वरानें जी कांहीं आयुर्मर्यादा आपणास दिली आहे, तीं ज्या भूमीनें आपणास जन्म दिला तिची मनोभावे व इमानें इतबारें सेवा करणें हें प्रत्येक जातिवंत पुत्राचें पहिलें व शेवटलें कर्तव्यकर्म आहे. आपल्या जन्मदात्या व अन्नदात्या मायभूशीं मात्रागमनीपणा करून तिच्या मऊ मांडीवर ममतेनें लोळण्याच्या ऐवजीं तिच्या छातीवर पिशाचाप्रमाणें थयथय नाचणें हाच देशद्रोह होय ! हें

देशद्रोहाचें पातक करणाऱ्या नीचात्म्याला मिळणारी ईश्वरीय शिक्षा कधींही संपत नाही; अशा अधमाला कधींही मुक्ति मिळत नाही; व त्याच्या आत्म्याला छळणाऱ्या दैविक यातना कधींही संपत नाहीत. उलटपक्षीं, देशसेवेचें अक्षय्य पुण्य ज्या भाग्यवान् मनुष्यानें एकदां गांठीं बांधलें, त्यानें कायमचें ऋण जगदीशाच्या गळ्यांत बांधलें, असें म्हणावयास हरकत नाही.

देशसेवेचें हें भांडवल कितीही स्वर्गीय सुखोपभोग मिळाला तरी एक पैनेही कमी होत नाही. देशसेवेच्या भांडवलावरील व्याज फेडतां फेडतां परमात्म्याला जड जातें. हें पुण्य पदरीं पाडण्यास पैसा लागत नाही व विद्वत्ता लागत नाही. याला कुलीन घराणें लागत नाही किंवा उत्तम पदवी लागत नाही. या पुण्याची जोड होण्यास फक्त देशभक्तीनें थबथबलेल्या हृदयाची आवश्यकता आहे. असें हें ओलें हृदय थसल्यास त्यांतून पसरणाऱ्या ओलाव्यानें इतर इंद्रियांतील काठिण्य नाहीसें होऊन तीं कार्यक्षम होतात, व मग ही देशसेवा घडून पदरीं अविनाशी पुण्याची सांठवण होते. हें पुण्य एकदां पदरीं पडल्यावर कशाचीही अपेक्षा नको. आत्म्याच्या नित्यत्वाप्रमाणें हें पुण्य नित्य आहे. असें पुण्य ज्या महात्म्यांनीं आपल्या आयुष्यांत संपादन केलें, ते खरोखरच भूदेव होत. त्यांच्या देशसेवेच्या कथा गंगायमुनेप्रमाणें पवित्र व पावन होत. या कथासरितांत गाढ अवगाहन करून भेकड माणसानें आपल्या भीरुत्वरूपी दोषाचें क्षालन करून टाकावें. देशसेवारत महात्म्यांच्या या उन्नतिकारक कथाश्रवणानें प्रत्येक मनुष्यानें आपले कर्ण व हृदय पुनीत करून घ्यावें. या कथामृतानें अमर झालेलीं हृदये देशसेवेंत झिजवून आयुष्याचा शेवट गोड करून घ्यावा. देशभक्तांचीं जीवनचरित्रें जितकीं गोड आहेत, त्यांपेक्षां देशभंजकांचीं जीवनचऱ्हाटे जास्त कडू आहेत.

पहिलीं मन रिश्वितात, तर दुसरीं मन झिजवितात ! पहिलीं मनांत आशांतू उत्पन्न करतात, तर दुसरीं मनांतील आशांतू तोडून टाकतात ! पहिलीं खरा मार्ग दाखवितात, तर दुसरीं तो मार्ग दडवून ठेवतात ! पहिलीं हृदये तोषवितात, तर दुसरीं हृदये दूषवितात ! देशभक्तांचीं जीवनचरित्रें तारक आहेत, तर देशभंजकांचीं जीवनचन्हारें मारक आहेत ! हीं जीवनचरित्रें वाचकांच्या मनांत नवीन जीव घालतात, तीं जीवनचन्हारें वाचकांच्या गळ्यांना गळफांस लावतात. म्हणून प्रत्येक मनुष्यानें पहिलीं चरित्रें वाचावीत, दुसरीं चन्हारें टाळावीत ! शिरोलेखांत लिहिलेल्या सूर्याजीद्वयाच्या कृतींकडे पाहिले असतां देशभक्ताच्या व देशभंजकाच्या कृतींतील फरक आमच्या प्रिय वाचकांच्या तेव्हांच लक्षांत येईल. एकाने सिंहगड कमविला, तर दुसऱ्यानें रायगड गमविला ! एकाने देशसेवा केली, तर दुसऱ्यानें आत्मसेवा केली ! एकाने देशकार्य केले, तर दुसऱ्यानें आत्मकार्य केले ! एकाने जन्मभूमीला हंसविले, तर दुसऱ्यानें तिला ओक्साबोक्सी रडविले ! एकाने “ महात्मा ” या स्पृहणीय पदवीची जोड करून घेतली, तर दुसऱ्यानें “ नीचात्मा ” ही बिनतोड पदवी संपादन केली ! एक देशाभिमानाचा रम्य पुतळा होय, तर दुसरा देशद्रोहाचा हिडिस ठोकळा होय ! पहिल्यानें आपले “ सूर्याजी ” नांव सूर्याप्रमाणें महाराष्ट्राच्या राजकीय क्षितिजावर चकूमन सार्थ केले, तर दुसऱ्यानें आपले “ पिसाळ ” हें आडनांव पिसाळलेल्या कुत्र्याप्रमाणें देशबांधवांच्या शरीराचे निष्कारण चावे घेऊन अन्वर्थक केले ! सारांश, या सूर्याजीद्वयांचीं चरित्रें अतिशय बोधपर व सन्मार्गदर्शक आहेत. त्यांच्या चरित्रांपासून आपण कोणता बोध घ्यावा, हें आम्ही आमच्या प्रिय महाराष्ट्रीय वाचकांस थोडक्यांत दाखविणार आहोत.

सन १६७० नुकतांचें सुरू झाला होता. मराठी स्वराज्याची मुहूर्तमेढ महाराष्ट्रभूमींत ठोकून अजून पुरें पाव शतकही झालें नव्हतें. महाराष्ट्रभूमीच्या राजकीय नभोमंडळाच्या क्षितिजावर मराठ्यांचा स्वातंत्र्यरवि आतां आपल्या बालकिरणांनीं प्रकाशूं लागला होता; व इस्लामी सत्तारूपी मेघावडंबर लवकरच या सूर्याच्या चंडकिरणांनीं वितळून जाऊन पारतंत्र्यानें गारठलेल्या महाराष्ट्रभूवर स्वातंत्र्याचें जीवनदायक ऊन पुनरपि पडण्याचा रंग येऊन ठेपला होता. या वेळीं महाराष्ट्रांत जागजागीं असलेल्या गडांच्या आधारानें मोंगली सत्ता जेमतेम तग धरून राहिली होती. या सत्तेला तेथून हुसकावून देऊन हे गड आपल्या हस्तगत करण्याचा उपक्रम शिवानें सुरू केला होता, व त्या कार्मी ल्यांना जगदंबेच्या कृपेनें पूर्ण यश आलें होतें. हे गड काबीज करण्याच्या कार्मी ज्या मराठे वीरांनीं आपल्या पराक्रमाची व मर्दुमकीची शर्थ केली, त्या सर्वांत अग्रणी तानाजी मालुसरे हे होत. त्यांनीं केलेल्या पराक्रमाला जगाच्या इतिहासांत तोड नाहीं, व त्यांनीं केलेल्या देशसेवेला माप नाहीं ! सिंहगडावर मोंगलांचा रजपूत सरदार उदेभान यानें आपल्या हातांखालील शूर वीरांच्या जोरावर मुसलमानांचें हिरवें निशाण उभारलें होतें, तर रायगडवर मराठ्यांचा भगवाझेडा त्याची जागा पटकविण्यासाठीं एकसारखा थयथय नाचत होता. पुण्यापासून दहा मैलांवर असलेल्या सिंहगडावर मुसलमानी चांद चमकतो आहे हें पाहून शिवबांच्या वीर्यशालिनी मातोश्रीला चैन पडेना व त्या शिवबाला स्वस्थ बसूं देईनात. वास्तविक रीतीनें पाहिलें असतां त्या क्षत्रिय कुलोत्पन्न वीरसू माऊलीला प्रत्यक्ष आपल्या व वाडवडिलांच्या मालकीच्या देशांत असलेल्या गडावर परकीयांच्या सत्तेचा अंमल सहन होऊं नये, यांत कांहीं वावगें नव्हतें. रायगडाप्रमाणें सिंह-

गडावरही मराठ्यांचा भगवा फडफडावा, अशी त्या साघ्वीची उत्कट इच्छा होती व ती तिने शिवबाला कळविली. आपल्या जन्मदात्या मातेचे कोड पुरविण्यास सदा तत्पर असणारे महाराज आईची इच्छा ऐकून स्वस्थ बसणारे नव्हते. त्यांनीं लागलीच आपल्या सरदारांपैकीं अति शूर व अति धाडशी असा सरदार जो तानाजी त्याला बोलावून आणिलें व सिंहगड जिंकण्यास त्याला आज्ञा केली. सतराव्या व अठराव्या शतकांत मर्दुमकीचें कृत्य करण्यास आज्ञा मिळाली असतां जितका आनंद मराठे सरदारांना होत असे, तितका आनंद दुसऱ्या कोणत्याही कृत्यानें होत नसे. शेंकडों दुसरीं कामें एकीकडे सारून मराठे वीर असे पराक्रम करण्यास उड्या घेत असत. मर्दुमकी गाजवून विजयश्रीच्या मर्दानी माळा गळ्यांत लटकावून ते एकतर धन्याला परत येऊन भेटत, नाहींतर असिधारातीर्थीं कायमची जलसमाधि घेऊन आपला व आपल्या बेचाळीस पिढ्यांचा उद्धार करीत.

सिंहगड हस्तगत करण्याची आज्ञा शिवबाकडून आल्याबरोबर चार दिवसांनीं होणाऱ्या मुलाच्या लग्नाची पर्वा न करतां तानाजीनें आपल्या हाताखालील हजार मराठे वीरांच्या तुकडीचे दोन भाग केले. एका भागाचें पुढारीपण त्यानें स्वतः स्वीकारिलें व दुसरा भाग त्यानें आपला कनिष्ठ बंधु जो सूर्याजी त्याच्या स्वाधीन केला. काळोखांतून मजल मारून मध्यरात्र उलटून गेल्यावर त्यानें सिंहगडाचा पायथा गांठला. घोरपडीच्या सहाय्यानें तटावर चढून आपल्या हाताखालील पांचशें वीर किल्ल्यांत घेतले. पण इतक्या लोकांची चाहूल किल्ल्यावरील रखवालदारांस लागून त्यांनीं भयसूचक कर्णा फुंकला. थोड्याच वेळांत किल्ल्यावरील सोंगली शिबंदीचें व त्या तानाजांच्या तुकडीचें तुमुल युद्ध

जुंपले. उभयबाजूंच्या वीरांच्या मुखांवाटून रणगर्जना सुरू झाल्या. समशेरीवर समशेरी खणखणू लागल्या, व चेंडूप्रमाणे वीरांचीं मस्तकें धडांपासून वर उडू लागलीं. उदेभानाची व तानाजीची गांठ पडल्याबरोबर ते एकमेकांवर चित्थाप्रमाणें तुटून पडले, व दोघांनींही थोड्याच वेळांत आपले मर्त्य देह तेथें टाकून देऊन सूर्य लोकाची वाट धरली. आपला सरदार पडला हें पाहून मराठे वीरांचें धैर्य पळालें. त्यांच्याच्यानें पुढें लढवेना व आपल्या तलवारी शत्रूवर चालवेनात. भयानें त्यांचीं हृदये कांपू लागलीं, व त्यांनीं शत्रूकडे पाठ वळवून पळावयास सुरुवात केली. तानाजीच्या तुकडींत पळापळ सुरू होण्याच्यापूर्वीच सूर्याजीची तुकडी तट चढून वरती आली होती. दुसऱ्या बाजूनें हल्ला चढविण्याची सूर्याजीची तयारी झाली होती. आतां तो हल्ला करण्याच्या पूर्वी “ हर हर महादेव ” म्हणण्याच्या अगदीं वेतांत होता. इतक्यांत आपण उभें आहोंत त्या दिशेनें कोणी धांवत येत आहे असा आवाज त्याला ऐकूं येऊं लागला. तो कानोसा घेत आहे इतक्यांत त्याला आपल्याकडे पळत येणारीं माणसें अस्पष्ट दिसू लागलीं. आपल्या भावाच्या तुकडीनें दाणादाण केल्यामुळें किल्ल्यावरील शिवंदींतील लोक सैरावैरा पळताहेत असें समजून त्यानें आपली फार दिवस तान्हेलेली तलवार बाहेर काढली व ती पंळंत येणाऱ्या लोकांकडे दाखवून तो म्हणाला, “ मराठ्यांनीं, आतांच तुमच्या शूरत्वाची पारख आहे. तृषार्त झालेल्या तुमच्या तलवारींना शत्रूच्या रक्ताचें यथेच्छ प्राशन करावा.” हे शब्द त्याच्या तोंडांतून पुरतेपणीं निघाले असतील किंवा नसतील, तोंच ते पळत येणारे शिपाई आतां अगदीं जवळ येऊन ठेपले. त्यानें आपली समशेर उभारली. आतां तो हरहर महादेव म्हणणार व तलवार चालविणार, तोंच त्याच्या डोळ्यांला विलक्षण

प्रकार दिसला व त्याच्या छातींत एकदम धसका बसला. त्यानें उभारलेली समशेर आपोआप खालीं आली, व त्याच्या डोळ्यांपुढें अंधेरी आली. क्षणभर त्यानें डोळे मिटलं व पुन्हां ते तत्काळ उघडले. आपल्या डोळ्यांपुढें जें दिसत आहे तें खरें आहे किंवा नाहीं, हें ठरविण्यासाठीं त्यानें त्यांच्यावरून हात फिरविला व गाढ अंधारांत नीट न्याहाळून पाहिलें. कधीं न घडलेली व कधीं न घडणारी गोष्ट पाहून त्याला मनस्वी राग आला. त्याचे डोळे रागानें लालबुंद झाले. त्याचें सर्व शरीर आंत उसळणाऱ्या त्वेषाच्या लाटांनीं थरथर कांपूं लागलें. तो आपला ओंठ क्रोधानें चावूं लागला, तेव्हां कर्दनकाळासारखा दिसूं लागला.

सूर्याजीच्या चेहेऱ्यांत हा फरक एकाएकीं कशामुळें पडला बरें? 'हरहर महादेव' म्हणून समशेर चालविण्याच्या ऐवजीं त्याला इतका अनावर राग येण्याचें कारण काय बरें असावें? त्याचे शिपाई शत्रूवर तुटून पडण्यास मागेपुढें पाहूं लागले काय? छेः, तशांतला कांहीं एक प्रकार नव्हता. सूर्याजीसारखा पुढारी असतां ते कच खातील? असें कधींही घडून आलें नसतें. सूर्याजीच्या रागाचें कारण निराळेंच होतें. जे शिपाई त्याच्याकडे पळत आले व ज्यांचा खरपूस समाचार घेण्याकरितां तो इतका आतूर झाला होता. ते मोगलांकडील शिपाई नव्हते. ते त्याचेच जातभाई होते. त्याच्याच वडील भावाच्या हाताखालील शिपाई होते. ते महाराष्ट्रभूमींत जन्मलेले व तिच्यावरच पोसलेले मराठे होते. सूर्याजीनें मराठे पळतांना आजपर्यंत पाहिले नव्हते. तो स्वतः कधीं पळाला नव्हता, व त्याचा युद्धकलेंतला गुरु श्रीछत्रपती-महाराज हेही कधीं पळाले नव्हते. मराठ्यांच्या शुभ्र कीर्तीला काजळाप्रमाणें काळा डाग लावणारे ते पळपुटे मराठे पाहून त्याच्या सर्वांगाचा भडका झाला. त्याच्या डोळ्यांत प्रकाशणाच्या

क्रोधाग्नीच्या प्रकाशांत त्याला आतां भयग्रस्त झालेल्या मराठ्यांचीं
म्लान मुखें स्पष्ट दिसूं लागलीं. त्याला पळण्याचें कारण ताबडतोब
कळलें, तरीपण त्याला दुःख झालें नाहीं. त्यानें एकही सुस्कारा
टाकला नाहीं. वीर लोक समरभूमीवरच कायमचे निजतात, हें
त्याला पूर्णपणें माहीत होतें. पण समरभूमीची मऊ व हवाशीर
शय्या सोडून देऊन मगळे वीर-शिवबाच्या तालमींत कसलेले
वीर-जेव्हां घरच्या संकटमय व कोंदट शय्येची इच्छा धरून
पळतांना त्यानें प्रत्यक्ष पाहिले, तेव्हां तो क्रोधानें धडधड जळूं
लागला. खालीं गळलेली तलवार वरती उचलून तो पळत येणाऱ्या
मराठ्यांच्या वाटेच्या मध्यावर उभा राहिला व त्यानें बोलण्यास
सुरुवात केली:—“ षंडांनों हिडग्यांनों, शेंदाड शिपायांनों, आपल्या
बापाला किल्ल्यावर मेलेला टाकून तुम्ही पळतां तरी कोठें ? हीं
तुमचीं अपकीर्तीनें काळीं टिकर पडलेलीं तोंडे तुम्ही शिवबाला
कोणत्या तऱ्हेनें दाखविणार ? मृत्यूला भिणाऱ्या भेकडांनों,
तुम्ही तटाकडे खुशाल पळा व खालीं पडून खुशाल मरा ! कारण,
तटावरील शिड्यांचे दोर मी केव्हांच कांपून टाकले आहेत. पण
हें एवढें खूप समजा कीं, तुमच्या या पळण्यानें, तुमच्या या
नामर्दपणानें व तुमच्या या अक्षम्य भेकडपणानें तुम्ही स्वतःच्या
व तुमच्या वाडवाडिलांच्या शुभ्र कीर्तीला कायमचा व बंधीं न
जाणारा असा काळा डाग लावीत आहां ! पळतुड्यांनों, जोराने पळा,
व कवडामोल जांव कृपणपणानें खुशाल जतन करून ठेवा ! ”

सूर्याजीचें हें निर्भर्त्सनायुक्त भाषण ऐकल्यावर त्या पळ-
णाऱ्या मराठी वीरांच्या अंगांत एकाएकीं वीरश्री संचरली.
त्यांच्या शौर्यागारांवर सांचलेली भीतीची रक्षा सूर्याजीच्या वीरश्री-
युक्त भाषणाच्या वायूनें पार उडून गेली व ते पुनरपि तेजःपुंज
झाले. त्यांनीं आपलीं तोंडे फिरवून एकदां ‘ हरहर महादेव ’ ची

गर्जना केली. ते व सूर्याजीच्या हातांखालील शिपाई किल्ल्यावरील शिबंदीवर लांडग्याप्रमाणें तुटून पडून त्यांनी त्यांची एकसहा कत्तल करून टाकिली. तो सिंहगड किल्ला त्यांच्या स्वाधीन झाला, व मातोश्री जिजाबाईंचा फारा दिवसांचा हेतु सफल झाला ! शत्रूच्या किल्ल्यावर, ऐन रात्रीचा प्रसंग असतां, प्रत्यक्ष थोरला भाऊ मरण पावला असतां, व त्याच्या टोळींत पळापळ सुरू झाली असतां ज्याचें धैर्य रतिभरही खचलें नाहीं व ज्याच्या मनांत देशसेवेशिवाय दुसरा विचार नव्हता, अशा या महाराष्ट्रीय वीरांमध्ये सूर्याप्रमाणें प्रकाशमान् होणाऱ्या सूर्याजी मालुसऱ्याचा अचाट पराक्रम पाहून त्याच्या कोणत्या सहृदय महाराष्ट्रीय वंशजाच्या नेत्रांतून प्रेमाश्रू वाहणार नाहींत ? देशकार्यासाठीं देह अर्पण करणाऱ्या मर्दानी साधूंमध्ये सूर्याजीची गणना झाल्यावांचून कधीही राहणार नाहीं. सूर्याजीराव इहलोकीं आपल्या सर्व आबालवृद्ध देशबांधवांस प्रिय झाले; एवढेंच नव्हे तर त्यांची ही देशनिष्ठापूरित सत्कृति पाहून स्वर्गीं जगदीशाच्या हृदयांत सुद्धां आनंदोदधि उसळला असला पाहिजे.

* * * *

महाराष्ट्राच्या राजकीय नभोमंडळांत आपल्या सत्कृतीनें सूर्याप्रमाणें तळपणाऱ्या सूर्याजी मालुसऱ्याचें चरित्र जितकें बोधप्रद व आनंददायक आहे, तितकेंच पिसाळलेल्या कुत्र्याप्रमाणें आपल्या देशबांधवांस विनाकारण अल्पस्वल्प स्वार्थासाठीं चावणाऱ्या सूर्याजी पिसाळाचें चरित्र कष्टप्रद व दुःखदायक आहे. संभाजी-महाराजांचा औरंगजेबाच्या हातून क्रूरपणानें वध झाला, व महाराष्ट्रांतील सर्व मराठ्यांची सुंता करण्याचा निश्चय त्या धर्मवेड्या व कडव्या बादशहानें करून आपल्या अफाट सेनेचा तळ त्यानें भीमेच्या कांठीं दिला. महाराष्ट्रांत जागजागीं मराठ्यांच्या

तान्यांत असलेले किल्ले सर करून त्यांची पाळेंमुळें खणून टाकण्याचा दुष्ट विचार मनांत धरून त्याने आपला शूर सरदार झुलफिकारखान रायगड किल्ला सर करण्यास पाठवून दिला. यावेळीं रायगडावर संभाजीची स्त्री येसूबाई व तिचा मुलगा शाहू महाराज हीं दोघें होतीं. किल्ल्याचें संरक्षण करण्याचें काम सूर्याजी पिसाळाकडे होतें. किल्ला इतका मजबूत होता व त्यांत धान्याची सामुग्री इतकी भरपूर होती कीं, दहा महिने झाले तरी किल्ला हस्तगत होईना व पुढें होण्याचा रंग दिसेना. परंतु एखादा अभेद्य किल्ल्याच नव्हे तर एखादें भक्कम राज्यही शत्रूच्या स्वाधीन अनायासें करून देणारा देशद्रोह त्या किल्ल्यांत आपलें डोकें वर काढूं लागला. ह्या देशद्रोहानें आजपर्यंत जितकीं दुष्ट व अनन्यित कृत्यें केलीं असतील, तितकीं तीं दुसऱ्या कोणीही केलीं नाहींत. हा देशद्रोह शत्रूच्या अफाट सेनेपेक्षां जास्त मारक आहे, व तोफापेक्षां जास्त घातुक आहे. स्वदेशीयांची जूट धडाक्यासरशीं फोडून टाकणारा याच्यासारखा दुसरा सुरंग नाहीं. स्वकीयांच्या स्वातंत्र्यमंदिराची बोलबोल म्हणतां साफ होळी करून टाकणारा याच्यासारखा दुसरा वणवा नाहीं. आसेष्ट मंडळींच्या सुखामृतांत जहाल मारकपणा उत्पन्न करणारें या देशद्रोहासारखें दुसरें विष नाहीं. या देशद्रोहाला दुसऱ्या कोणत्याही पापाची उपमा साजणार नाहीं. याच्यासारखें हें एकच पातक आहे व हें पाप करणारा मनुष्य पापकर्मांत अद्वितीय होय. असा एक घोर पातकी मनुष्य त्या किल्ल्यांत झुलफिकारखानाला सांपडला, व त्याने त्याच्याकडून आपला डाव साधला.

सूर्याजी पिसाळ हा वाई येथील देशमुख घराण्यापैकीं असून, तेथील देशमुखी आपणा एकट्यास मिळावी अशी त्याची फार इच्छा होती. किल्ला स्वाधीन केल्यावर बादशहाकडून वाईचा

देशमुखी देववितों अशी लालुच झुलफिकारखानाकडून आल्याबरोबर त्याच्या तोंडास पाणी सुटलें व त्याचें मन बिघडलें. आत्मकार्या-पुढें तो देशकार्य विसरला, व त्यानें झुलफिकारखानाचें म्हणणें कबूल केलें. सूर्याजी पिसाळा, शेवटपर्यंत किल्ल्याचें संरक्षण इमानेंइतबारें तूं केलें असतेंस, तर तुला वाईची देशमुखी राजा-राम महाराजांच्याकडून मिळाली नसती काय ? झुलफिकारखाना-प्रमाणें येसूबाईनें तुझी शिफारस केली नसती काय ? देशबांधवांच्या सर्वस्वाचा होम पेटवून आपल्या घरांत स्वार्थाचा दिवा लाव-तांना तुझें काळीज दुभंगलें नाहीं ना ? आपल्या क्षुल्लक स्वार्था-साठीं तूं शिवाजी महाराजांच्या सुनेला व नातवाला शत्रूच्या स्वाधीन केलेंस ना ? तुझ्या या अधम करणीनें स्वर्गा शिवत्रांच्या आत्म्याला किती दुःख झालें असेल, हा विचार तुझ्या मनाला शिवला नाहीं ना ? जा, नाचा जा; या लोकीं तुला आपल्या दुष्क-र्माचीं कडू फळे चाखावयास मिळालीं, व पुढें सतरा वर्षांनीं शाहू महाराजांनीं तुझा पक्का सूड घेतला हें योग्यच झालें. पर-लोकींही तुझ्या आत्म्याला घोर यातना भोगाव्या लागतील. तुझ्या या निंद्य करणीनें तूं मराठ्यांच्या विमल नांवाला काळिमा आण-लास ! कोणीकडे देशभक्त सूर्याजी मालुसरे, व कोणीकडे तूं देश-भंजक सूर्याजी पिसाळ ! तूं स्वार्थाच्या तुकड्यासाठीं देशबांधवांस डसलास, पण वरती तुझ्या आत्म्याला हजारों यमयातना सदैव डसत राहतील ! सूर्याजी मालुसऱ्यानें सिंहगड कमविला, व त्यामुळें त्या महात्म्यानें येथें सुकीर्ति व वरती सद्गति कमविली ! तूं रायगड गमविलास, म्हणून तूं येथें दुष्कृति व वरती दुर्गति संपादन केलीस !

रत्न सहायें.

प्रतापराव गुजर.

अभिमानधनस्य गत्वै । रसुभिः स्थास्तु यशश्चीचीषतः ॥
अचिरांशुविलासचंचला । ननु लक्ष्मीः फलमानुषंगिकम् ॥

(क्षणभंगुर प्राण खर्ची घालून चिरकाल टिकणारें यश मिळवूं इच्छि-
णारा जो मानी पुरुष तो संपत्तीची मोठीशी पर्वा करतो असें नाहीं; कारण
कीं, ती विद्युल्लतेप्रमाणें चंचल असून त्याच्या शौर्याचें केवळ अनुषंगिक
फलच असतें.)

या मर्त्यलोकीं जीवयात्रा कंठीत असतांना मनुष्यावर कितीही
अनर्थकारक प्रसंग कोसळले, तरी त्यानें सद्गुणांपासून
कदापिही पराङ्मुख होऊं नये, व दुर्गुणांकडे आपल्या मनाचा
केव्हांही कल होऊं देऊं नये. या जगांत दुर्गुणांची चलती व
व सद्गुणांची उतरती कळा, असे देखावे वारंवार आपल्या दृष्टीस
पडतात. दुर्गुणांनीं सडलेल्या अंतःकरणाच्या लोकांना ऐषआरु-
माचा यथेच्छ उपभोग घेतांना, व सद्गुणी लोकांना भिक्षापात्र
घेऊन दारोदार हिंडतांना आपण नेहमीं पाहतों. पण यामुळे
आपण दुर्गुणांकडे आपल्या मनाची प्रवृत्ति होऊं देतां कामा नये,
किंवा सद्गुणांविषयीं आपल्या मनाची चलत्रिचल होऊं देतां उप-
योगी नाहीं. दुर्गुणी व व्यसनी लोकांना ऐहिक सुखोत्पत्ति झालेली
आपल्या दृष्टीस पडते, म्हणून ती स्वतःस करून घेण्याकरितां
मनुष्याच्या मनाचा ओढा दुर्गुणांकडे व्हावा, हे अगदीं साहजिक
आहे. पण शाश्वत व चिरंतन सद्गुणांची राखरांगोळी करून
पापाचरणी मनुष्यांना मिळालेलें किंवा मिळणारें ऐहिक सौख्य

हे पाण्यावरील बुडबुड्याप्रमाणे नश्वर व क्षणैकस्थिर असते, असा प्रत्येक मनुष्याने नीट दूरवर विचार करावयास पाहिजे. वास्तविक पाहिले असतां, हे जग, हे मानवी शरीर व सुखसंपादन करण्यास प्रधानभूत असा जो अर्थसंचय, हीं सर्व स्वरूपतः आहेत तरी काय ? ज्याला आपण जग, जग असे म्हणतो, ते वस्तुतः परमेश्वराने निर्माण केलेल्या अखिल व अगाध ब्रह्मांडाचा एक कोपरा आहे—ते आपल्याभोवती पसरलेल्या अफाट व निर्मर्याद भवजलधींतील एक नुसता तुषार आहे—ते संसाररूपी वाळवंटांतील एक अतिशय सूक्ष्म रजःकण आहे ! तसेच, ज्या मानवी शरीराची आपण एवढी जोपासना करितो व बडेजाव ठेवितो, ते म्हटले म्हणजे एक हाडामांसाचा गोळा आहे, ते साडेतीन हात लांबीचा एक मातीचा तुकडा आहे, ते एक विनबुचाची कांतड्याची पिशवी आहे ! याच तात्विक दृष्टीने पाहू गेलें असतां, जो मिळविण्यासाठी मनुष्यप्राणी वाटेल ती अनन्वित व सैतानी कृत्ये करण्यास उद्युक्त होतो, तो द्रव्यसंचय तरी असा काय किंमतीचा आहे ? जो पैसा मिळविण्यासाठी जगाच्या आरंभापासून लोकांच्या आपापसांत एकसारख्या हाणामान्या चालल्या आहेत, तो म्हणजे नुसती एक प्रकारची माती आहे ! मग ती माती संपादण्यासाठी एवढी धडपड ती कशाला करावयास पाहिजे, व एकमेकांच्या मुंड्या त्या कशाकरितां मुरगळावयास हव्यात ? बरे, असे करून तरी कोणत्याही खऱ्या सुखाची प्राप्ति होण्याची आशा आहे काय ? छेः, असणार कशी ? मातीसारख्या ऐहिक अतएव भासमान् वस्तूपासून खरे व अक्षय्य सुख ते कसे प्राप्त होणार ? कारणांत जी शक्ति नाही, ती कार्यांत तरी कशी उतरणार ? असाच विचार करूनच आचार्यांनी म्हटले आहे कीं, 'अर्थमनर्थ भावय नित्यं, नास्ति ततः सुखलेशः सत्यम् ।'

तेव्हां सांगावयाचें तें एवढेंच कीं, मानवी शरीर घेतलें काय, त्या शरीराला ऐहिक सुखोपभोग देणारा अर्थसंचय घेतला काय, किंवा या जगांतील दुसरी कोणतीही जडवस्तु घेतली काय, त्यांपासून म्हणजे दुर्गुणी मनुष्याला खऱ्या व शाश्वत सुखाचा लाभ होईल असें मुळींच नाहीं. जगांतील जडवस्तूंच्या प्राप्तीनें अगर सांनिध्यानें फार झालें तर अल्पकाळ टिकणारें असें दुःखसंमिश्रित सुख मिळेल, नाहीं असें नाहीं; पण तो कधींही निर्भेळ व चिरकालीन सुखाचा वांटेकरी होऊं शकणार नाहीं. त्याला जर असल्या प्रकारचें सुख हवें असेल, तर तें त्यानें आपल्या सद्गुणांच्याच जोरावर मिळविलें पाहिजे, व त्याच जोरावर तें संपादन करणें कोणालाही शक्य आहे. ज्या सद्गुणांमुळे मनुष्याला स्वतःस स्वर्गीय सुखाची जोड करून घेतां येते, त्यांपैकींच स्वाभिमान, स्वजात्यभिमान व स्वदेशाभिमान हे प्रमुख होत ! या गुणांमुळे मनुष्याला नुसतें उच्चतम दैवी सुख प्राप्त होतें असें नाहीं, तर नीचतम अशा ऐहिक सुखाचाही बव्हंशानें लाभ होतो. ज्या मनुष्याच्या ठायीं स्वतःविषयीं योग्य अभिमान सदैव जागृत आहे, व ज्याचें अंतःकरण उत्कट देशभक्तीनें उदीपित झालेलें आहे, त्याचा इतर लोकांवर वचक बसतो; इतकेंच नव्हे, तर तो इहलोकीं आपलें व आपल्या देशबांधवांचें अपरिमित कल्याण करून परलोकांतील परमपवित्र सुखाचा मालक होतो. गेलेलें स्वातंत्र्य पुन्हां परत मिळविण्याच्या कामीं व मिळविलेल्या स्वातंत्र्याचें रक्षण करण्याच्या कामीं स्वाभिमान व स्वदेशाभिमान या दोन दैवी गुणांचा जितका उपयोग होतो, तितका दुसऱ्या अनेक गुणांचा क्वचित्च होत असेल. ज्या राष्ट्रांतील लोकांत स्वाभिमान व देशाभिमान हे गुण पूर्णत्वानें बाणलेले आहेत, त्याच लोकांना स्वातंत्र्यासारखा स्पृह-

णीय ठेवा साध्य करून घेतां येईल, व तेच लोक कमाविलेले स्वातंत्र्य जतन करूं शकतील. स्वाभिमानशून्य व देशहितविघातक लोकांच्या कपाळीं दुःख व पारतंत्र्य हीं केव्हांही हटकून याव-यार्चाच ! म्हणून प्रत्येक मनुष्यानें स्वाभिमान व स्वदेशाभिमान हे दोन अमूल्य गुण पैदा करून घेण्याचा सतत प्रयत्न करावयास पाहिजे. असो.

श्रीछत्रपति शिवाजीमहाराजांच्या काळांत स्वाभिमानी व देश-भक्त असे पुष्कळ लोक निपजले म्हणूनच त्यांना मराठी पाद-शाहीचा पाया घालतां आला, व म्हणूनच त्यांचे प्रयत्न सुफलित झाले. त्यांना जर हजारों अभिमानी व देशभक्त लोक येऊन मिळाले नसते, तर त्यांच्या एकट्याच्या हातून हिंदुपदपादशाही स्थापण्याचें जोखर्माचें काम पार पडलें असतें किंवा नाहीं, या-बद्दल बरीच शंका आहे. स्वातंत्र्य मिळविण्याच्या कामांत एक-टाच मनुष्य किंवा चार दोन लोक तरी असें काय करूं शक-णार आहेत ! स्वातंत्र्यासाठीं रात्रंदिवस तळमळणाऱ्या एकट्या मनुष्याचे अवघे दोन डोळे राज्यकर्त्यांचीं अशीं किर्तीशीं छिद्रे व मान्याच्या जागा पाहूं शकतील ? त्यांचे सारे दोनच हात शत्रूच्या असख्य हातांशीं असे किती वेळ लढतील ? व त्यांचे दोनच पाय शत्रूकडील कितीशा लोकांना तुडवतील ? स्वातंत्र्य मिळवून स्वराज्य स्थापन करणें हें एकट्या दुकट्याला अगदीं अशक्य आहे. हें एकाचें काम नाहीं, तें अनेकांचें काम आहे. त्याला पुष्कळ देशभक्तांच्या हातांची व अंतःकरणांची जरूरी आहे. तें करण्याकरितां हजारों, लाखोंशें लोकांचें संगनमत व्हाव-यास पाहिजे. अशी एकजूट व एकजीव झाल्यावरच तें कार्य यशस्वी होण्याचा संभव आहे. महाराजांच्या निशाणाखालीं स्वाभिमानयुक्त व देशप्रीतीनें बेहोष झालेल्या लोकांचे धवेच्या

थवे जमा झाले, म्हणूनच त्यांना यवनी राज्यावर तीव्र आघात करून ते धुळीस मिळवितां आले, व मराठी राज्याची इमारत अल्पावकाशांतच उभारतां आली. ही इमारत बांधण्याच्या कामीं ज्यानें पहिल्यापासून महाराजांना मनःपूर्वक मदत केली व सरते-शेवटीं ज्यानें स्वाभिमानाच्या कुंडांत आपल्या देहाची आहुति टाकिली, त्या प्रतापराव गुजराच्या पराक्रमाचें थोडेंसें वर्णन आम्ही खालीं देत आहोंत.

सन १६७२ उलटून गेला होता. महाराष्ट्रांतील साधुसंतांनीं पेरलेल्या स्वातंत्र्याच्या बीजाचा कोंब १६४७ त बाहेर पडला. त्या कोंबाच्या मूळाशीं अनेक मराठे वीरांनीं आपल्या रक्ताचें सिंचन केल्यामुळे व आपल्या मांसाचें खत घातल्यामुळे, तो फारच सोसाट्यानें वाढून त्याचा आतां एक सुरम्य व पल्लवयुक्त वृक्ष बनला होता; व त्या वृक्षाचीं मधुर फळे महाराष्ट्रीयंसां लवकरच चाखावयास मिळतील, अशी प्रत्येकाच्या मनाची खात्री झाली होती. हा वृक्ष उलथून पाडण्यासाठीं मध्यंतरीं यवनी सैन्याच्या अनेक वावटळी महाराष्ट्राकडे आल्या. पण नानाविध संकटें सोसून वाढविलेल्या त्या वृक्षाचें संगोपन करण्याकरितां मराठे पडद्यांनीं आपल्या छातीचे अभेद्य कोट केल्यामुळे, त्या वृक्षाला त्या वावटळीपासून यत्किंचित्ही इजा पोहोचली नाहीं. मराठी राज्याचो फारच झपाट्यानें उभारली जाणारी इमारत जमिनदास्त करण्याकरितां अवरंगजेबानें व विजापूरवाल्यांनीं आपली शिकस्त केली. पण त्यांचे सर्व प्रयत्न निष्फळ होऊन, मराठ्यांनीं आरंभिलेली स्वराज्याची इमारत जास्त जास्तच जोरानें उठत चालली. तरीपण अवरंगजेब किंवा विजापूरवाले नाउमेद झाले नाहींत. स्वातंत्र्यासाठीं मराठ्यांनीं सुरू केलेली धडपड जागच्या जागीं दडपून टाकण्यासाठीं ते योग्य वेळेची वाट

ढोळ्यांत तेल घालून पाहत बसले होते. इतक्यांत सुरत शहर लुटून मोंगलांच्या मुलुखांत चौथाई व सरदेशमुखी हे हक्क मराठे वसूल करीत आहेत, ही बातमी अवरंगजेबाला कळली. शिवाजीचें हें कृत्य पाहून अवरंगजेबाच्या अंगाचा तिळपापड झाला; व जो आज आपल्या मुलुखाचे तुकडे तोडीत आहे, तो उद्यां दिल्लीस येऊन प्रत्यक्ष आपल्या शरीराचेही लचके काढण्यास कमी करणार नाहीं अशी त्याला भीति वाटून, तो त्या कार्फार शिवाजीची चांगलीच खोड मोडण्याच्या तयारीस लागला. लागलीच त्यानें मोहबतखान यांस स्वतंत्र अधिकार देऊन दक्षिणेंत स्वारीवर पाठविलें, आणि त्याच्या हाताखालीं दिलेलखान व एकलासखान या दोन महापराक्रमी सरदारांस दिलें.

दक्षिणेंत आल्याबरोबर मोहबतखानानें मराठ्यांचे किल्ले घेण्यास प्रारंभ केला. लागलीच त्यानें औंध वगैरे किल्ले काबीज करून सालेरीस वेढा घातला. तिकडे जाण्यासाठीं दिलेलखानानें आपल्या सैन्याच्या दोन तुकड्या करून तो रवळ्याजवळ्या किल्ल्यापाशीं आला व त्यानें त्या किल्ल्यास वेढा दिला. त्यानें जंगजंग पछाडले, परंतु गड त्याच्या हातीं आला नाहीं. इकडे एकलासखानानें सालेरीस वेढा घातला आहे ही बातमी महाराजांस कळतांच, त्यांनीं आपला प्रधान मोरोपंत पिंगळे व सेनापती प्रतापराव गुजर यांस मोंगली सरदारांचा खरपूस समाचार घेण्याविषयीं आज्ञा केली. आज्ञाप्रमाणें ते सालेरीकडे आपापल्या फौजेनिशीं गेले; आणि प्रतापराव सरनोबतांच्या घोडेस्वारांनीं एका बाजूनें व मोरोपंताच्या मावळे लोकांनीं दुसऱ्या बाजूनें एकलासखानाच्या सैन्यावर एकदम हल्ले सुरू केले. मोंगली सैन्यामध्ये व मराठ्यांमध्ये चांगलीच खडाजंगी जुंपली. दोन्ही पक्षांकडील वीर मोठ्या शिकस्तीनें लढूं लागले व लढाईची एकच धुमाळी माजून राहिली. लढाई अशा

रीतीने ऐन भरांत आली असतांना, प्रतापरावाने आपल्या घोडे-स्वारांस इशारा देऊन पराभव झाल्याचा आव आणून पळ काढिला. पराभव झाल्यामुळे मराठे पळून जात आहेत असे एकलासखानास वाटून तो प्रतापरावाच्या स्वारांचा पाठलाग करू लागला. प्रतापरावाने मोगली सैन्य इच्छित स्थळीं आलेले पाहतांच एकदम उलटून एकलासखानावर जोराचा हल्ला केला. तेव्हां फारच निकराची लढाई झाली. तींत मोगलांचा संपूर्ण पराजय झाला. एकलासखान स्वतः जरी मोठ्या शौर्याने लढला, तरी त्यास जबर जखमा झाल्यामुळे तो मराठ्यांच्या हातीं सांपडला. मराठ्यांनीं एकलासखानाची उडविलेली भंबेरी पाहून दिलेलखानाने अवशिष्ट राहिलेल्या मोगली लोकांसह औरंगाबादेचा मार्ग सुधारला, व एकंदरींत मराठ्यांच्या स्वातंत्र्यावर उसळलेले काहूर तेवढ्यापुरते निवळून गेले.

सालेरच्या या घनघोर रणकंदनांत प्रतापराव गुजराने जो कावा लढविला व जें शौर्य दाखविलें तें अद्वितीय तर खरेंच; तरी पण तें त्यानें पुढें केलेल्या पराक्रमाइतकें मनाला चटका लाविण्यासारखें खास नाही. या लढाईंत मराठ्यांनीं जरी मोगलांची चांगलीच रग जिरविली, व सूर्याजी काकड्यासारख्या एका नामांकित मराठे सरदाराने स्वातंत्र्यासाठीं रणांगणावर आपला देह ठेविला, तरी या लढाईस लष्करी दृष्ट्याच फार महत्त्व प्राप्त झालें आहे. मराठ्यांना 'गनिमी काव्यानें' लढतां येत असूनही, उघड मैदानावर शत्रूच्या फौजेवर राजरोस हल्ला करून तिचा पुरा चुथडा उडवून देतां येतो, हेंच या लढाईनें मोगलांना कळून आलें, व याच दृष्टीनें या लढाईस आपण महत्त्व दिलें पाहिजे. पण सालेर येथें मोगलांशीं झालेली लढाई संपल्यावर, लवकरच विजापूरकरांशीं मराठ्यांचें जें युद्ध सुरू झालें व त्यांत प्रतापराव

गुजरातें अलौकिक शौर्य गाजवून अखेरीस स्वतःस धारातीर्थी पुर्नात करून घेतलें, त्या योगानें प्रत्येक इतिहासप्रिय मनुष्याच्या व विशेषतः महाराष्ट्रियांच्या अंतःकरणांत उच्च मनोवृत्ति उच्च-बळल्याशिवाय कधींही राहणार नाहींत. सालेरच्या रणमैदानावर मोंगली सैन्याची हड्डी नरम करून जरा कोठें विश्रांति मिळते न मिळते तोंच, मराठ्यांना विजापूरकरांशीं दोन हात करून त्यांचा खरपूस समाचार घेण्याकरितां पुन्हां एकदां कंबर कसणें भाग पडलें. सन १६७२ त विजापूरचा बादशहा अह्ली आदिलशहा मरण पावला, व त्यामुळें त्याच्या दरबारीं सेनापति अबदुल करीम पठाण व वजीर खवासखान या दोघांमध्ये लढा पडून दुफळी झाली. मोंगलांशीं सख्य करून शिवाजीचा बंदोबस्त करावा, किंबहुना त्याचा व त्यांनीं आरंभिलेल्या कार्याचा समूळ उच्छेद करावा, असें अबदुल करीमचें म्हणणें पडलें; तर शिवाजीच्या मदतीनें मोंगलांना नामोहरम करून टाकावें, असें खवासखान म्हणत होता. पठाणाच्या हातांत सर्व सैन्य असल्यामुळें, खवासखानाची बाजू अर्थात् लंगडी पडली, व त्याला स्वस्थ मूग गिळून बसणें प्राप्त झालें. विजापूरच्या दरबारीं आपली सरशी झाली आहे असें पाहतांच, अबदुल करीमनें पूर्वी १६६२ त शहाजीच्या मध्यस्थीनें शिवाजीशीं झालेला तह मोडून मराठ्यांच्या मुलुखास उपद्रव देण्यास प्रारंभ केला. आपल्या वडिलांच्या भीडेस्तव अह्ली आदिलशहाशीं केलेला तह गुंडाळून ठेऊन आपल्यावर स्वारी करण्याचा अबदुल करीमचा बेत आहे असें महाराजांस कळतांच, त्यांनीं शत्रूची वाट न पाहतां विजापूरकरांच्या ताब्यांतील किल्ले काबीज करण्याविषयीं व शहरें लुटून फस्त करण्याविषयीं आपल्या सरदारांस हुकूम केला. त्या हुकुमाप्रमाणें हुबळी शहर लुटण्यांत आलें. व पन्हाळा, नांदेगिरी, परळी वगैरे

प्रतापराव गुजर.

किल्ले काबीज करण्यांत आले, ही बातमी विजापूरच्या दरबारीं जाऊन पोहोचतांच, अबदुल करीमला एक कुरापत मिळाल्यासारखी होऊन तो ताबडतोब मोठी फौज बसेवर घेऊन शिवाजीचे पारिपत्य करण्याकरितां निघाला. विजापूर सैन्याला तोंड देण्याकरितां महाराज अगदीं जय्यत तयारींतच होते. त्यांनीं प्रतापराव सरनोबत यांस बोलावून आणून त्यांची पठाणावर योजना केली. प्रतापराव काय, अगदीं नखशिखांत योद्धा असल्यामुळे त्याला आपली नेमणूक झालेली पाहून अतिशय आनंद झाला, आणि त्या आनंदाच्या भरांत तो पठाणाची खायखाय जिरविण्याकरितां, पठाण ज्या दिशेने मराठ्यांवर चाल करून येत होता त्या दिशेकडे आपल्या सैन्यासह निघाला. उंबराणी येथे उभयपक्षांची गांठ पडून लागलेच लढाईस तोंड लागले. विजापूरी लोकांनीं मराठ्यांवर हल्ला केला, तर महाराष्ट्राची स्वातंत्र्यश्री चोरून नेण्याचा प्रयत्न करणाऱ्या त्या पठाणाच्या सैन्यावर मराठे गडी चित्याप्रमाणे खवळून तुटून पडले. सर्वत्र हाणाहाणी व कांपाकांपी सुरू झाली. रणगर्जनांनीं दाही दिशा दणाणून गेल्या. सारांश, साऱ्या दिवसभर मराठे व विजापूरकर या दोहोंमध्ये मोठ्या कडाक्याचे रण माजून राहिले.

विजापूरी सैन्याशीं एकीकडे अशा निकरानें लढत असताना, त्याला पाण्याचा एक थेंब सुद्धा मिळू नये, अशी प्रतापरावानें दुसरीकडे व्यवस्था केली. पाणी न मिळाल्यामुळे अबदुल करीमचे लोक दीन व व्याकुळ होऊन जेव्हां पटापट प्राण सोडू लागले, तेव्हां 'आम्हांस पाण्यावांचून मारूं नका, आम्ही इतःपर मराठ्यांकडे नुसत्या वांकड्या डोक्यानेंही पाहणार नाहीं' अशी पठाणानें दीन स्वरानें प्रतापरावाची करुणा भाकिली. अबदुल करीमचे ते दीनपणाचे उद्गार ऐकून व पाण्या-

वांचून विजापूरी सैन्याला तडफडतांना पाहून, त्या शूर व उदारधी प्रतापरावाचें अंतःकरण द्रवलें, व त्यानें अबदुल करीमशीं तह करून त्याला व त्याच्या लोकांना मुबलक पाणी पुरविलें. शरणागतास मरण देऊं नये. हें तत्व मराठ्यांच्या हाडीं मासीं जितकें खिळलेलें आहे, तितकें तें दुसऱ्या लोकांच्या कचित्च असेल ! ही तहाची हकीगत महाराजांस समजतांच त्यांना अतिशयच वाईट वाटलें. कचाटांत सांपडलेल्या पठाणाचा चुराडा करण्याचें सोडून देऊन त्याच्याशीं आपणांस न विचारतां प्रतापरावानें तह केला म्हणून महाराजांना अतिशय राग आला, व रागाच्या आवेशांत ' करीमची पूर्ण खोड मोडल्याशिवाय आम्हांस तोंड दाखवूं नये ' असा एक खरमरीत निरोप त्यांनीं प्रतापरावास पाठविला. हा निरोप येण्यापूर्वी प्रतापरावास असें वाटत होतें कीं, आपण केलेल्या सत्कृत्याबद्दल महाराज हे संतुष्ट होऊन आपली पाठ श्रोपटतील. पण जेव्हां त्याला हा निरोप कळला, तेव्हां त्याला आपल्यावर आकाश कोसळल्यासारखें वाटलें. ते निंदाव्यंजक शब्द त्याच्या हृदयांत शल्याप्रमाणें घुसले. महाराजांनीं केलेली निर्भत्सना त्याच्या मनाला डाचूं लागली. महाराजांनीं आपली मानखंडना केली असेंही एक वेळेस त्याला वाटूं लागलें. पण ज्यांची आपणावर अलोट प्रीति व ज्यांच्या हृदयाचा आपण कलिजा आहों, ते आपले पुण्यश्लोक शिवाजी महाराज आपणास उगीच असा निरोप कधींही धाडावयाचे नाहींत, असें त्याचें मन त्याला दुसऱ्याच क्षणीं सांगूं लागलें. तो बुचकळ्यांत पडला. त्याला यांतील इंगित कांहींच उमगेना. ज्या अबदुल करीमावर दया केल्याबद्दल महाराजांचा आपणावर इतका रोष झाला आहे, त्याच्या नरडीचा घोट घेऊन त्याच्या रक्तानें लालभडक झालेलें तोंड महाराजांस दाखवीन, एरवीं दाखविणार नाहीं, असा

त्याने आपल्या मनाचा पक्का निश्चय केला, व तो पठाणावर झडप घालण्याकरितां वाट पहात बसला. त्याला तो पठाण आणि महाराजांचा तो मर्मभेदक निरोप यांशिवाय दुसरें कांहींही दिसेना. त्याला अन्न गोड लागेना व शोंप येईना. त्याच्या जीवाची एकसारखी तळमळ चालली.

इतक्यांत पठाणानें आपल्याबरोबर झालेला तह मोडून महाराजांच्या मुलुखास त्रास देण्याचा उपक्रम केला आहे, अशी त्यास बातमी लागली. ती बातमी कळतांच, आपण पठाणाची उगीच कीव केली, तो कचाटींत सांपडला असतांना त्याला चेंचून टाकिलें असतें तर फार बरें झालें असतें, असें त्यास वाटलें; व त्या सर्पाला मोकळें सोडल्याबद्दल महाराजांनीं जी आपली निंदा केली ती अगदीं यथार्थ आहे, अशी त्याची खात्री झाली. अगोदरच संतापानें त्याच्या सर्वांगाचा दाह झालेला, त्यांत पठाण मराठ्यांच्या मुलुखास उपद्रव करीत आहे असें कळतांच, आगींत तेल ओतल्याप्रमाणें होऊन त्या कपटी व विश्वासघातकी पठाणाचा कंठनाळ केव्हां एकदां चिरीन असें त्यास होऊन गेलें. लागलेंच तो पठाणावर त्वेषानें आपल्या सैन्याची नीट व्यवस्था न करतां चाल करून निघाला. आपल्या फौजेची नीट तयारी करण्याइतका त्या मानी व धाराशूर जवान-मर्दाला दम होता कोठें? व खऱ्या मानधनाढ्य मनुष्याला तो असणार कसा? जेसरीपार्शी पठाणास गांठून त्यानें त्याजवर अचानक हल्ला केला. एकदांची लढाईस सुरुवात झाली. 'दीन दीन' व 'हरहर महादेव' या रणगर्जनांचा प्रचंड ध्वनि नभो-मंडळ भेदून वर जाऊं लागला. रणसंग्रामाचा एकच धुमाकूळ उडून राहिला. रक्ताचे पूर वाहू लागले. हाडामासांचा चिखल होऊन त्यांत उभयपक्षांकडील वीरांचे पाय रुतूं लागले. मुसल-

मानांच्या समशेरीने व मराठ्यांच्या भाल्याने हजारों लोकांचे बळी घेतले. त्या संग्रामाच्या दंगलींत प्रतापरावाच्या भाल्याच्या अचूक मान्यामुळे शेंकडों यवनांचीं डोकीं हवेंत चेंडूप्रमाणें उडूं लागलीं. तो प्रत्यक्ष कर्दनकाळासारखा भासूं लागला. त्याच्या शरीरावर मुनलमानांच्या समशेरीने पुष्कळ जखमा केल्यामुळे जरी त्यांतून एकसारखा रक्तस्राव चालला होता, तरी त्यांण न जुमानतां तो पठाणाकडे रोंख धरून लढाईच्या गर्दींतून तसाच पुढें चालला. त्याच्या शरीरांतून त्या वेळेस वास्तविक रीतीने रक्त वाहत नसून अतुल शौर्य, दृढ निश्चय व करारीपणा यांचा रसच बाहेर पडत होता असें म्हटलें पाहिजे ! हजारों मुसलमानांचा सप्पा उडवीत तो तसाच निकरानें पुढें लढत गेला. परंतु पठाणाच्या लोकांनीं त्याला लवकरच गराडा घातला. मुसलमानांनीं आपणांस आतां चोहोंवाजूंनीं घेरलें आहे असें पाहतांच, त्याच्या वीरश्रीला दुप्पट जोर आला, व तो एखाद्या बेहोप व बेताल झालेल्या माणसाप्रमाणें लडूं लागला. त्याच्या नेत्रांतून बाहेर पडणाऱ्या संतापाच्या ठिणग्यांनीं पुष्कळ मुसलमान होरपळून गेले, व त्याच्या भाल्याच्या तीव्र टोंकापासून खळाळणाऱ्या पाण्यांत यवनी सैन्यांतील अनेक लोक बुडून ठार झाले. तरीपण त्याच्याभोंवतीं उसळलेल्या शत्रूच्या सेनासमुद्रापुढें त्याचें विशेषसें चालेना. तो जरी आपल्या भाल्याच्या आधारावर तो सेनासागर तरून आपलें इष्ट स्थळ जें अबदुल करीम तिकडे जाण्यासाठीं धडपडत होता, तरी त्याचे सारे प्रयत्न व्यर्थ गेले. त्याच्या शरीरावर झालेल्या जबर जखमांतून आतां रक्ताचे लोट वाहूं लागले. प्रतिक्षणीं तो जास्त जास्त व्याकूल होत चालला. तो दीर्घ उसासे टाकूं लागला. अबदुल करीमचें रक्तानें माखलेलें शीर महाराजांच्या चरणांजवळ सादर करतां येत नाहीं,

म्हणून त्यास अत्यंत उद्वेग वाटला. तरीपण महाराजांनीं म्हटल्या-
प्रमाणें त्यांना आपलें काळवंडलेलें तोंड दाखवीत नाहीं असें
वाटून त्याला आनंदही झाला. आनंद व उद्वेग, सुख व दुःख, या
दोन परस्परविरोधी मनोविकारांनीं त्याच्या हृदयांत एकच काहूर
उसळून दिलें. आस्ते आस्ते मरणकाळची ग्लानी त्याच्या शरीरा-
वर दिसूं लागली. हातपाय गार पडत चालले. नाड्या सुटत
चालल्या. श्वासोश्वासांत चलविचल उडाली. लागलेल्या घर-
घरीच्या आवाजांत मंदत्व येऊं लागलें. व सरतेशेवटीं त्याच्या
मर्त्य कुडींतील अमर्त्य ज्योत स्वर्गातील ज्योतींत लीन होऊन गेली.

लढाईत प्रतापराव पडलेला पाहिल्यावर मराठ्यांचा धीर
सुटला व ते सैरावैरां पळूं लागले. पण इतक्यांत हंसाजी मोहिते
नांवाचा एक पंचहजारी सरदार पुढें होऊन, पूर्वी तानाजी
पडला असतां सूर्याजीनें जसा पळणाऱ्या मराठ्यांना धीर देऊन
मोठ्या पराक्रमानें सिंहगड काबीज केला, त्याचप्रमाणें त्यानें
प्रतापरावाच्या लोकांची निर्भर्त्सना करून त्यांना परत फिरविलें,
व शौर्याची शिकस्त करून पठाणाचा पुरा धुव्वा उडवून दिला.
आपला आवडता प्रतापराव रणांगणावर पतन पावल्याची हकी-
गत महाराजांस समजतांच, त्यांना गहिंवर आला, त्यांचे डोळे
पाण्यानें डबडबले, व त्यांच्या मुखांतून “ आपण प्रतापरावास
फत्ते न करतां तोंड दाखवूं नये असें जें लिहून पाठविलें, त्या-
सारखें त्यानें करून बरें म्हणविलें ” असे दुःखोद्गार बाहेर पडले.
पुढें त्यांनीं प्रतापरावाच्या अलौकिक शौर्याचें, स्वाभिमानाचें व
करारीपणाचें स्मारक म्हणून त्याची कन्या जानकीबाई हिचा
राजाराममहाराजांशीं विवाह केला ! स्वाभिमानाला पेटून जेसरी-
च्या रणमैदानावर प्रतापरावानें जो अनुपम पराक्रम दाखविला, व
अखेरीस असिधारातीर्थी स्वतःस पावन करून घेतलें, त्याचें

वर्णन वाचल्यावर कोणता सहृदय महाराष्ट्रीय वाचक सद्वदित होऊन प्रेमातिशयानें ढसढसां रडूं लागणार नाहीं बरें ? पुण्य-प्रतापी रावप्रतापा ! जेसरीच्या रणांगणावर अद्वितीय शौर्य गाजवून तूं सतराव्या शतकांतील मराठ्यांच्या अंगीं बाणलेला स्वाभिमान जो व्यक्त केलास, त्याचें यथार्थ वर्णन करणें हें खरोखरच आम्हांस अशक्य आहे. आपली मानखंडना झाली असें वाटून महाराजांना आपलें तोंड न दाखविण्याकरितां तूं आपला देह रणांगणीं ठेविलास, व अक्षय्य सुखाचा उपभोग घेण्याकरितां तूं स्वर्गाची वाट धरलीस. पण तूं आपल्याबरोबर तेथें महाराष्ट्राचा स्वाभिमानही नेलास, असें आम्हांस वाटतें. नाहीतर अवध्या शेंदीडशें वर्षांच्या अल्पावधींत तुझ्या अस्सल वंशजांच्या ठायीं या गुणाचा अत्यंतभाव काय म्हणून दृष्टीस पडावा ? विसाव्या शतकांतील मराठे इतके निगरगट्ट, इतके लत्कोडगे, इतके स्वाभिमानशून्य कां दिसावेत व असावेत ? जुलूम करणारांच्यापुढें गोंडा घोळण्याकडे आमच्या मनाची नीच प्रवृत्ति कां बरें असावी ? आम्हांस छळणारांचीं स्तुतिस्तोत्रें गाण्याइतक्या आमच्या जिभल्या आतुर कां व्हाव्यात ? हरएक बाबतींत आम्हांस नागविणान्यांना मदत करण्यासाठीं आमचे हात कां म्हणून तयार व्हावेत ? तेव्हां प्रतापरावा ! तूं आपल्या प्रतापांतील कांहींतरी अंश आपल्या वंशजांच्या ठायीं जागृत कर. मान गेली तरी बेहेत्तर आहे, पण आपला मान म्हणून कधींही गमवावयाचा नाही, ही स्फूर्ति तूं आमच्या अंतःकरणांत उत्पन्न कर, व आम्हांस खऱ्या देशाभिमानाचा धडा शिकीव. परंतु तुझ्यासारख्या आमच्या रणशूर पूर्वजांच्या अंगांतील गुण आमच्यासारख्या तुझ्या 'रणदूर' वंशजांच्या ठायीं उतरण्याचा संभव आहे काय ? खरोखरच, ज्या दिवशीं ते गुण आमच्यांत वास करावयास लागतील, तो महाराष्ट्राच्या अर्वाचीन इतिहासांतील सुदिन असा खचित समजला जाईल !

रत्न सातवें. येसाजी कंक.

भक्त्या कार्यधुरं वहन्ति कृतिनस्ते दुर्लभास्तादृशाः ॥

(केवळ निरपेक्ष बुद्धीनें जे स्वामिकार्यार्थ देह झिजवितात ते तुझ्या-
सारखे धन्य पुरुष या लोकां दुर्लभ होत.)

सन १६४६ पासून तों सन १७०० पर्यंतचा महाराष्ट्राचा

इतिहास म्हणजे एक नानाप्रकारच्या गुणी लोकांचा रत्नाका
होय. या खाणींतून त्या वेळीं नानागुणसंपन्न अशीं नररत्नें बाहेर
पडलीं, व त्यांनीं आपल्या अंगांतील नैसर्गिक तेजानें महाराष्ट्रभूचें
सर्वांग देदीप्यमान करून सोडलें. या चौपन्न वर्षांच्या अवधींत
तत्कालीन महाराष्ट्रीय वीरांनीं व मुत्सद्यांनीं जीं शौर्याचीं व शहाण-
पणाचीं अचाट व अवजड कृत्यें केलीं, त्यांना जगांतील इतर
देशांच्या इतिहासांत तोड सांपडावयाची नाहीं. हा चौपन्न वर्षांचा
इतिहास म्हणजे एक सद्गुणांचा अवाढव्य सागर होय. या सागराला
त्या वेळीं अस्तित्वांत असलेल्या तलवारबहादूर मर्दांच्या व कलमबहा-
दूर मंत्र्यांच्या अनेक स्पृहणीय व राष्ट्रपोषक गुणांच्या नद्या जाऊन
मिळाल्या आहेत. म्हणून ज्या कोणाला आपल्या अंगीं पूर्वजन्मींच्या
पापांमुळे वसत असलेल्या दुर्गुणांचें अशेष क्षालन करावयाचें
असेल, त्यानें महाराष्ट्राच्या या अर्ध शतकाच्या इतिहासोदधींत
अवगाहन करावें, व अंगीं असलेल्या देशहितविघातक दुर्गुणांचें
परिमार्जन करून घ्यावें. या चौपन्न वर्षांच्या अवधींत त्या वेळच्या
आपल्या पूज्य पूर्वजांनीं जे शारिरीक व बौद्धिक पराक्रम करून
आपल्यावर जे अनंत व अतर्क्य उपकार करून ठेविले आहेत,
त्यांची आठवण झाली म्हणजे त्यांच्या ठायीं प्रत्येक रसिक व कृतज्ञ

महाराष्ट्रियाचें मन तल्लीन होऊन जातें. कितीतरी अस्सल त्यांचा तो धर्माभिमान ! कितीतरी प्रेमळ त्यांची ती देशभक्ति ! व किती तरी तेजाळ त्यांचें तें आचरण ! कोणत्याही दृष्टीनें त्यांच्या बंदनीय व अनुकरणीय कृतीकडे पाहिलें असतां मन तल्लीन होऊन जातें, वाणी बंद पडते व शरीराचे इतर व्यापार स्तब्ध होतात. त्यांनीं केलेल्या अमानुष व दैविक पराक्रमांचीं वर्णनें वाचून डोळे पाण्यानें डबडबून जातात, व ते कृतज्ञतापूर्वक त्यांचें उष्णोदकानें तर्पण करूं लागतात. श्रीसमर्थ रामदासस्वामी यांनीं महाराष्ट्रधर्माचें प्रतिपादन करून जो नवीन “ धारकरी पंथ ” अस्तित्वांत आणला, त्या पंथाची दीक्षा घेऊन या चौपन्न वर्षांत शेंकडों महाराष्ट्रधर्मीय संतांनीं जगदंबेची व देशांबेची मनोभावे सेवा केली. उजव्या हातांत भाला व डाव्या हातांत ढाल घेऊन मुखावाटे ‘हरहर महादेव’ या अष्टाक्षरी मंत्राचा जप करीत या महाराष्ट्रीय गोंधळ्यांनीं जगदंबेचा व देशांबेचा गोंधळ अनेक रणमैदानांवर घातला. त्यांनीं या अंबिकाद्वयाला वेळेवेळीं आपल्या उष्ण रुधिरानें स्नान घालून आपल्या देहांचे महानैवेद्य त्यांना अर्पण केले. आपल्या भक्तांची ही अव्यभिचारिणी भक्ति पाहून जगदंबा व देशांबा या दोघीजणी प्रसन्न होऊन त्यांनीं प्रसाद म्हणून आपल्या शूर भक्तांच्या गळ्यांत स्वातंत्र्याचा बहुमोल हार घातला. या चौपन्न वर्षांच्या अवधींत ज्या महाराष्ट्रधर्मीय महासाधूंनीं धर्मासाठीं व देशासाठीं असिधारातीर्थांत कायमच्या बुड्या मारल्या, त्यांचीं सगळ्यांचीं नात्रे येथें नमूद करणें शक्य नाहीं. त्या सर्वांनीं आपल्या मर्दानी भक्तीची कमाल करून सोडली. या सर्व संतांमध्ये एक त्रयी अशी आहे कीं, जिचें नामस्मरण प्रत्येक अस्सल बीजाच्या मराठ्यानें प्रेमळ अंतःकरणानें सांजसकाळ केलें पाहिजे. या त्रयीनें महाराष्ट्रावर जे अगणित उपकार केले आहेत, त्यांना माप

नाहीं. ते अनंत व अतर्क्य आहेत. जर ही त्रयी सतराव्या शतकाच्या पूर्वाधांत महाराष्ट्रांत जन्मास आली नसती, तर एक तरी हिंदुधर्माय मराठा जिवंत राहू शकला असता किंवा नाहीं, याची आम्हांस जबर शंका आहे. या त्रयीने महाराष्ट्रीयान्च्या हिंदुत्वाचे रक्षण केले, आणि म्हणूनच तिचे आपण सांजसकाळ स्मरण केले पाहिजे. ही त्रयी म्हणजे श्रीसद्गुरू रामदासस्वामीचे शिवबा, तानबा व येसबा होत ! सर्व भरतखंड फिरून आल्यावर हिंदुधर्माचे संरक्षण करण्याची शक्ति फक्त या आधुनिक ब्रह्मा, विष्णु व महेश यांमध्येच आहे, अशी दासांच्या मनाची खात्री झाली, व त्यांनी या त्रयीला हिंदुधर्माचे संरक्षण करण्यासाठी प्रोत्साहन दिले. श्रीसमर्थासारखा अधिकारसंपन्न गुरू आणि त्यास शिवबा, तानबा व येसबा यांच्यासारखे सत्पात्र शिष्य मिळाल्यावर त्यांनी हातीं घेतलेले काम तडीस गेले, यांत आश्चर्य तें कोणतें ! जगदंबेने त्यांच्यावर कृपा केली, व त्या कृपेच्या प्रभावाने हिंदुपदपादशाहीची स्थापना होऊन हिंदुधर्माचे संरक्षण झाले. दासांच्या तीन पट्टशिष्यांपैकीं एकाने म्हणजे येसबाने एका नाजूक प्रसंगीं दाखविलेल्या दुर्मिळ गुणांची हकीगत आम्ही येथे देण्याचे योजिले आहे.

ती वेळ सन १६७७ सालांतील होती. महाराजांना राज्याभिषेक होऊन तीन वर्षे झालीं होती. फारा दिवसांनीं दक्षिणेंतील यवनी अंमल नाहींसा होऊन त्याच्या जागीं मराठी अंमल सुरू होण्याचा सुयोग आला होता. अशा वेळीं कर्नाटकांतील आपल्या वडिलार्जित जहागिरीची व्यवस्था आपले सावत्र बंधु व्यंकोजी-महाराज कसे काय चालवीत आहेत, हें प्रत्यक्ष पाहण्याकरितां महाराजांनीं कर्नाटकावर स्वारी करण्याचा बेत केला. तीस हजार स्वार व पन्नास हजार पायदळ बरोबर घेऊन शिवबांची

स्वारी कर्नाटकाची मोहीम करण्यास निघाली. ज्या महात्म्याजवळ अवघ्या तीस वर्षांपूर्वी तोरण्याचा किल्ला उघड रीतीने हस्तगत करून घेण्यास पुरे पांचशे पायदळ नव्हते, ज्या विभूतीला हा किल्ला युक्तीने सर केल्यावर मोंगली दरबारांत व विजापुरी दरबारांत ' डोंगरांतील उंदीर ' असें अस्पृहणीय व हिडीस टोपणनांव देण्यांत आले होते, व ज्या डोंगरांतल्या जिवंत उंदराला पकडून नेण्याकरितां विजापुरी दरबारांतून अफजुलखान बरोबर एक लोखंडी सांपळा घेऊन आला होता, त्याच महात्म्याजवळ आतां प्रतापगडावरील जगदंबेच्या कृपेनें ऐशीं हजार पागा झाली होती; त्याच डोंगरांतील उंदराला पाहून मोंगली व विजापुरी मांजरे भिऊं लागलीं; व त्याच महाराष्ट्रीय उंदरानें आपल्या काळदंतांनीं हीं यवनी तक्तें कुरतडून टाकण्याचा बहुतेक घाट घातला. छत्रपतीच्या या चरित्रावरून असें निःसंशय सिद्ध होते कीं, मनुष्य आकाशस्थ परमेश्वरावर व हृदयस्थ सदसद्विवेकबुद्धीवर भरंवसा टाकून जर भगीरथ व भारदस्त प्रयत्न करील, तर त्याच्या प्रयत्नाला यश हटकून आलेच पाहिजे. शिवचरित्रावरून असा एक दुसरा सिद्धांत निघतो कीं, कोणत्याही राष्ट्रीय प्रयत्नांत स्वार्थाचा लेश असतां कामा नये. शिवाजीमहाराजांचा हिंदुपदपादशाही स्थापन करण्याच्या उद्योगांत काडीचाही स्वार्थ नव्हता, हें कोणीही कबूल करील. त्यांचा हेतु इतका शुद्ध व निरमिलाशी होता म्हणूनच त्यांच्या प्रत्येक प्रयत्नाला जगदंबेनें यश दिलें, व म्हणूनच हिंदुपदपादशाहीची स्थापना झाली.

ज्या वेळीं महाराजांनीं कर्नाटकावर स्वारी करण्याचा बेत केला, त्या वेळीं गोवळकोंड्यास कुतुबशहा या नांवाचा बादशहा राज्य करीत होता. त्याच्या पदरीं मादण्णा व आकण्णा हे दोघे सखे भाऊ होते. कुतुबशाहानें व विजापुरी बादशहानें वैमनस्य

असल्यामुळें प्रसंगविशेषीं आपणांस कोणाचा तरी पाठिबा पाहिजे म्हणून त्या बादशाहानें शिवाजी महाराजांपाशीं तह करण्याचा आपला हेतु प्रदर्शित केला; आणि आपला दिवाण जो मादण्णा ऊर्फ मदनपंत यांच्या द्वारे कुतुबशहानें ही गोष्ट महाराजांच्या कानांवर घातली व महाराजांनीं त्या गोष्टीला रुकार दिला. कर्नाटकांत जातांना वाटेवर गोवळकोंड्यास जाण्याचा महाराजांनीं निश्चय केला, व त्याप्रमाणें सन १६७७ सालच्या मार्च महिन्यांत मराठी सैन्यानें आपले डेरे गोवळकोंड्याच्या बाहेर लाविले. रीतीप्रमाणें बादशहानें महाराजांचा पाहुणचार करून त्यांना मेजवान्या आणि बहुमोल व उत्तम उत्तम जडजवाहिराचे अलंकार दिले. एके दिवशीं गोवळकोंड्यांत बादशाही वाड्याच्या पुढील पटांगणांत बादशहा व महाराज आपआपल्या सर्व सरदारांसह बसले आहेत, बादशहाकडून मादण्णा निरनिराळ्या बादशाही कामांबद्दल प्रश्न विचारीत आहेत, व त्यांच्या प्रश्नांना महाराजांच्या तर्फे रघुनाथपंत हणमंते उत्तरे देत आहेत, असा प्रकार चालला असतां, एकदम बादशहानें रघुनाथपंतांना असा प्रश्न केला कीं, “शिपाईगिरीची, मनुष्याची तरीफ फार ऐकली; ती समक्ष पहावी असें आमचें मानस आहे.” यावर पंतांनीं असें उत्तर दिलें कीं, “हजरत, एक एक शिपाई हत्तीचे बराबरीचा आहे.” मग बादशहानें प्रत्युत्तर केलें कीं, “पंत, तुम्ही हत्तीचे बराबरीचे सांगतां, तरी हत्तीशीं झुंजेल काय?” हें ऐकून रघुनाथपंतानें असें उत्तर दिलें कीं, “अशक्य काय? हत्तीची पर्वा धरीत नाहींत.” रघुनाथपंताच्या तोंडचें हें निर्भयतेचें वाक्य श्रवण करून बादशहाची असलीं हत्तीशीं झुंजणारीं माणसें पाहण्याची जिज्ञासा अतिशयच पेटून गेली. बादशहानें लागलींच “आज लढाई पाहूं, एक शिपाई आणावा,” असें पंतांना सांगितलें.

बादशहानें प्रदर्शित केलेली इच्छा रघुनाथपंतांनीं महाराजांच्या कानांवर घातली, व तिला लागलीच महाराजांनीं रुकार दिला.

ती वेळ संध्याकाळची होती. दिवसभर आकाशपंथ चालून चालून दमले भागलेले सूर्यनारायण विश्रांति घेण्याकरितां आपल्या शयनमंदिरांत शिरण्याच्या अगदीं बेतांत होते. संध्याकाळीं देवदर्शनें घेऊन नरनारी आपआपल्या घरीं जात होत्या, आणि देवळांतून व मशिदींतून ठेवण्यांत आलेल्या नगान्यांवर नुकतेच टिपरूं पडलें होतें. अशा वेळीं एकदम राजवाड्यासमोर इशारतीची नौबद वाजू लागली. एकाएकीं ही नौबद कां वाजू लागली आहे, हें पाहण्याकरितां निरनिराळ्या रस्त्यांतून माणसांचे थवेच्या थवे व झुंडीच्या झुंडी राजवाड्याकडे लोटूं लागल्या. थोडा वेळ दम खाऊन दवंडीवाल्यानें तेंथें जमलेल्या नगरवासी लोकांना असें सांगितलें कीं, “ आज हत्तीची व माणसाची झुंज होणार आहे. तरी ज्यांना ती पहावयाची असेल, त्यानें राजवाड्यासमोरील पटांगणांत ताबडतोब यावें.” दवंडीवाल्याचे हे शब्द कानीं पडतांच लोकांनीं घरची वाट न धरतां पटांगणाकडे आपलीं पावलें वळविलीं. थोड्याच वेळांत तें पटांगण माणसांनीं गच्च भरून गेलें. जिकडे तिकडे डोकींच डोकीं दिसूं लागलीं. मुंगीला फिरण्याला सुद्धां जागा उरली नाहीं. पटांगणांत जागा न मिळाल्यामुळें कांहीं हौशी व आतुर लोक पटांगणाशेजारीं असलेल्या झाडांच्या फांद्यांवर व दुबेळक्यांत जाऊन बसले. जिकडे तिकडे जागा न मिळाल्याबद्दल एकच कोलाहल उडून गेला. इतक्यांत पटांगणाच्या मध्यभागीं लोखंडी मेखा ठोकून व त्याला मोठमोठाले दोर बांधून एक तात्पुरता हौदा करण्यांत आला. बादशहाच्या हुकुमावरून हत्तीखान्यांतील एक मदोन्मत्त हत्ती आंत सोडण्यांत आला. ज्या वेळीं तो काळाभोर हत्ती पटांगणांत माडुतानें

आणिला, त्या वेळेस तेथें जमलेल्या लोकांना हें एक टेंकाड चालून येत आहे, असा भास झाला. त्या हत्तीची ती जमिनीवर लोळणारी शुंडा, त्याचे ते दोन दोन हात पुढें आलेले दांत, दगडाच्या खांबांसारखे त्याचे ते सळनळीत पाय, व एखाद्या भल्यामोठ्या कणगीप्रमाणें त्याचें तें अगडबंब पोट पाहून जमलेल्या मंडळींच्या चेहेऱ्यावर भयाची छटा दिसूं लागली. मनुष्य कितीही उंच व जोरदार असला तरी त्याच्याच्यानें माजलेल्या हत्तीशीं तर राहूद्याच, पण एखाद्या रोडावलेल्या हत्तीशीं सुद्धां झुंज करवावयाची नाहीं, हा प्रेमळ विचार मनांत येऊन तेथें जमलेल्या लोकांचे चेहेरे निस्तेज व फिके पडले. अशा मस्त हत्तीशीं झुंज खेळणाऱ्या इसमाला बायको असेल ना ? त्याच्या पदरीं दोन कच्चींबच्चीं असतील ना ? त्याच्या वृद्ध आईबापांना तोच म्हातारपणीं आधार असेल ना ? तरमग मौजेखातर व फक्त चैनीसाठीं अशा मनुष्याला बळी पाडण्यांत कांहीं हंशील नाहीं. अशा तऱ्हेचा प्रेमळ विचार मनांत येऊन कांहींजण ही झुंज बंद ठेवावी म्हणून बादशहाची विनंति करण्यासाठीं आपल्या जागेवरून उठले सुद्धां. पण इतक्यांत हत्तीशीं झुंजणारा तो मर्द पटांगणाच्या उलट बाजूला येऊन उभा राहिला. तो बुटकाच होता; पण तालमीनें त्याचें अंग चांगलें कसलेलें होतें. त्याची ती पेलेदार छाती, विळखर दंड, भरलेली गर्दन, फिरलेल्या मांड्या व कपाळावरील घटा, हे त्याच्या तालिमबाजपणाची साक्ष देत होते. त्याचें वय चाळिशीच्या आंत बाहेर होतें; तरीपण तो एखाद्या तरुण बांडाप्रमाणें तेजःपुंज व तरतरीत दिसत होता. त्याच्या उजव्या हातांत एक पळेदार पट्टा असून, डाव्या हाताला एक रुमाल गुंडाळलेला होता. जरी त्या मर्दाचें शरीर पिळलेलें होतें, तरी त्या पर्वतप्राय हत्तीपुढें तो किचकट दिसत होता. त्याच्या-

कडे पाहून व त्या हत्तीकडे पाहून तेथे जमलेल्या प्रत्येकजणाची छाती धडधडू लागली. त्या शूर पण लहान जवानाची आतां धडगत नाही, असें प्रत्येकाच्या मनानें घेतलें. पुढें भयंकर व शोककारक परिणाम होणार, अशी प्रत्येकानें आपल्या मनार्शी खूणगांठ बांधली. देवा, तूं त्याचें रक्षण कर, अशी जो तो परमेश्वराची मनांतल्या मनांत प्रार्थना करूं लागला. सर्वांचे डोळे आळीपाळीनें त्या जवानाकडे व त्या हत्तीकडे लागून राहिले. लोकांच्या मनांत अशी खळबळ उडून राहिली असतां, त्या जवानाच्या चेहेऱ्यावर भीतीची अस्पष्टही छटा दिसली नाही; त्याच्या चेहेऱ्यांत मुळींच चलबिचल झाली नाही अगर त्याच्या अंगांत कांपरें भरलें नाही. धिम्मपणानें व ऐटीनें पावले टाकीत टाकीत त्यानें बादशहापुढें जाऊन अदबीनें सलाम केला. बादशहाला सलाम केल्यावर त्यानें आपले धनी जे शिवाजीमहाराज त्यांच्यापुढें प्रेमानें व प्रीतीनें दंडवत घातलें. व चोहोंबाजूला फिरून त्यानें तेथे जमलेल्या सर्व मंडळींना रामराम केला. याप्रमाणें सर्वांना रामराम करून त्या जवानानें आपल्या उजव्या हातांतील पट्ट्याला एक झटका दिला, व हत्तीकडे तोंड करून तो पवित्र्यावर उभा राहिला. हा हत्तीशीं झुंजण्यास तयार झालेला जवान कोण असावा बरें? तो कोणीतरी धर्मवेडानें बहकलेला मर्द असला पाहिजे. तो देशभक्तीनें चेतलेला वीर असला पाहिजे. त्या वेळीं तर असे मर्द किंवा वीर महाराष्ट्रांत फक्त तीनच होते. पैकीं शिवबा तर बादशहाशेजारीं बसले होते. तानबांनीं तर सिंहगडावर अति पावन व पवित्र अशा असिधारातीर्थांत कायमची बुडी मारून केव्हांच मोक्षपदाची जोड करून घेतली होती. राहतां राहिले येसवा. आणि खरोखर हत्तीशीं झुंजण्यास येसबांशिवाय दुसरा कोण मयेचा पूत तयार होणार बरें?

आतां बादशहानें हुकूम दिला, व लागलीच हत्तीच्या गंड-स्थळावर बसलेल्या माहुतानें खालीं उडी टाकली. भाल्याच्या तिखट टोंकांनीं त्या हत्तीला चिडविण्यांत येऊन त्याला येसबांच्या अंगावर सोडण्यांत आलें. एकमेकांनीं एकमेकांकडे एक क्षण-भर लक्ष लावून पाहिलें, व तत्काळ ते एकमेकांच्या अंगावर धांवून गेले. हत्तीच्या सोंडेंत न सांपडतां येसबांची त्याच्यावर बार करण्याची कुशलता पाहून तेथें जमलेल्या मंडळींना आश्चर्य व आनंद वाटला. येसबांच्या पट्ट्याच्या सफाईदार वारांनीं त्या हत्तीच्या सर्वांगाला जागजागीं चिरा पडून त्यांतून रक्ताचे पाट वाहूं लागले. तें रक्त जमिनीवर सांडून धुरळ्यांत मिसळून सर्व पटांगण तांबड्या लाल चिखलानें भरून गेलें. पट्ट्याच्या असह्य मारानें तो हत्ती फारच चवताळला होता. तो आतां बेलाशक येसबांच्या अंगावर तुटून पडूं लागला. इकडे येसबांची स्थिति फारच भयंकर होत चालली. बराच वेळ सर्व पटांगणभरं धांवल्यामुळें त्यांचें शरीर घामानें चिंब झालें. चुकून माकून मध्येंच त्यांचा पाय घसरें, व कैक वेळां ते मोठ्या मुष्किलीनें त्या हत्तीच्या सोंडेच्या टप्यांतून सुटले. आतां अगदीं निकराची वेळ येऊन ठेपली. तो हत्ती अगदीं बेफाम झाला आणि तो पट्ट्याच्या माराला न जुमानतां बेधडक येसबांच्या अंगावर तुटून पडूं लागला. थोड्याच वेळांत हत्तीनें येसबाला अगदीं एका कोंपऱ्यांत गाठलें. येसबा पळेदार उडी मारून निसटून जाणार तोंच त्यांचा पाय घसरला. झोंक सांवरून पळणार तोंच हत्तीनें त्यांना गांठलें, व आपल्या सोंडेंत गुरफटलें. हें पाहतांच सगळी-कडे एकच हाहाःकार झाला. 'मेला, मेला' अशी एकच आरोळी झाली. कोमल अंतःकरणाच्या माणसांना रडूं कोसळलें. प्रत्यक्ष शिवबांच्या डोळ्यांतून दोन टप्पुरे थेंब खालीं पडले. पण

महाराजांची पुण्याई पडली बलवत्तर व येसबांचें नशिव पडलें शिकंदर ! सोडेच्या विळख्यांतून येसबांनीं आपलें अंग झट्ट-दिशीं काढून घेऊन उलट तोंड फिरवून असा एक सफाईदार वार सोडेवर केला कीं, ती सपशेल उतरून टाकिली. सोड तुटल्यामुळे हत्तीच्या अंगांतून रक्ताचा लोट वाहू लागला. थोड्याच वेळांत त्यानें तडफड करून प्राण सोडला. येसबा सुरक्षित आहेत हें पाहून व हत्ती पुरा चित झाला हें पाहून तेथें जमलेल्या मंडळींनीं टाळ्यांचा प्रचंड गजर केला. ते हल्लींच्याप्रमाणें पर-मेश्वराकडून मोफत मिळालेल्या हातांनीं नुसत्या विनखर्चाच्या टाळ्याच वाजवून गप्प बसले नाहींत. तर त्यांच्यापैकीं कांहींनीं अंगावरील रेशमी लपरणीं, शेले व शालजोड्या काढून त्या येसबांच्या अंगावर प्रेमानें घातल्या. कांहींनीं त्यांना आपल्या बोटां-तील आंगठ्या व हातांतील सलकडीं दिलीं. कांहींनीं येसबांच्या नांवाचा जयघोष करून आकाशमंडळ दणाणून सोडलें. या-प्रमाणें तेथें जमलेले लोक निरनिराळ्या तऱ्हांनीं आपला आनंद व्यक्त करूं लागले. आपल्या परमप्रिय मित्रानें अजब मर्दुमकी गाजवून मराठ्यांचें नांव राखिलें, हें पाहून शिवबांच्या आनंदाला भरतें आलें. ते आपल्या जागेवरून उठले व आपल्याकडे धांवत येणाऱ्या येसबाला त्यांनीं दृढ प्रेमालिंगन दिलें. शिवबांनीं आपल्या मित्राचें सर्वांग आपल्या अंगावरील जरतारी शेल्यानें स्वतः पुसलें. पण येसबांचें कोरडें झालेलें अंग पुन्हां पूर्ववत् ओलेचिंब झालें. येसबांचें अंग पुन्हां ओलें होण्याचें कारण कोणतें बरें ? त्यांचें अंग भिजण्यास आतां पाणी कोठून आलें व तें त्यांच्या अंगावर कोणी ओतलें ? पण याबद्दल वाचकांनीं गोंध-ळून जाण्याचें कारण नाहीं. कारण, येसबांची मर्दुमकी पाहून शिवबांच्या हृदयाला एकाएकीं पाझर फुटला. त्या पाझराच्या दोन

धारा त्यांच्या डोळ्यांतून वाहू लागल्या. त्यामुळे येसबांचे सर्वांग भिजून गेले. धन्य तें प्राणी कीं, ज्यांच्या देहावर असा प्रेमाभिषेक होतो ! भाग्यवान् ते पुरुष कीं, जे आपल्या मित्रांच्या प्रेमाश्रुती न्हाले जातात !

कुतुबशाहा बादशहानें हा अद्वितीय पराक्रम पाहून तोंडाला रुमाल लावून बहुत आश्चर्य केले, व तोंडानें असे म्हटले कीं, “ दैववान् शिवाजी म्हणून अशा मनुष्यांची जोड त्यास झाली.” आनंदाच्या भरांत त्यानें त्याला हांक मारली व इनामादाखल पांच हजार रुपये उत्पन्नाच्या गांवची सनद येसबांच्या नांवानें करून दिली. उजव्या हातांत सनद घेऊन बादशहानें ती येसबांपुढे केली. पण त्या निर्लोभी महात्म्यानें ती सनद घेण्याकरितां आपला हात पुढे केला नाहीं. हात जोडून त्यानें बादशहाची अशी विनंति केली कीं, “ अन्न महाराजांचे खातो, तें आपलेच आहे. त्यांचे आज्ञेनें आलों व बक्षीस मी घेणें मार्गाचें नाहीं. आम्हांस महाराजांनीं काय उणें केले आहे ? तें तुमचें घेऊन निर्वाह करावा. अस्थि मात्र तुमच्या, परंतु मांस मात्र महाराजांचे अन्नाचें आहे. त्यास आपले अन्न सेवन केले असतां आमची बुद्धि भ्रष्ट होईल. जें देणें तें महाराजांकडे द्यावें. चाकरी करणें हा आमचा धर्म.” शिवदिग्विजयकार म्हणतात कीं, “ या-प्रमाणें ऐकून हजरत समाधान पावले.” आम्हांस तर असे वाटते कीं, असले उत्तर ऐकून हजरतांप्रमाणें महाराज व तेथें असलेला प्रत्येकजण समाधान पावला असला पाहिजे; एवढेंच नव्हे, तर हें उत्तर वाचून सव्वा दोनशें वर्षांनंतर हल्लीं जिवंत असलेला व पुढे जन्मास येणारा येसबांचा प्रत्येक वंशज समाधान पावेल. कारण, येसबांच्या या उत्तरांत किती उच्च उदात्तपणा भरलेला आहे ? या उत्तरांत कितीतरी निर्लोभी निरभिलाष सांठविलेला आहे ?

या उत्तरांत कितीतरी सप्रेम स्वामिभक्ति दिसून येत आहे ? येसबांच्यासारखी देशभक्ति आज जर दृष्टीस पडेल, तर हिंदुस्थानचा इतिहास झट्झट्तीं फिरू शकेल. पण भरतभूच्या दुर्दैवाने हल्लीं स्वार्थसाधु लोकांचें रान इतकें दाट माजलें आहे कीं, येसबासारखा एखादाही आम्रवृक्ष दृग्गोचर होत नाही ! तानबा, येसबासारखीं रत्नें शिवबांच्या पदरीं होतीं, म्हणूनच त्यांचा प्रकाश राजकीय क्षितिजावर पडला ! म्हणूनच त्या नरमार्तडाने आपल्या असह्य तेजाच्या लोटाने मुसलमानी दिवाभीतांना जागजागीं दडून बसावयास लाविलें ! जे येसबा हत्तीशीं झुंजले, ते तर स्वर्गवासी झाले. त्यांच्या तोंडचा प्रत्यक्ष उपदेश ऐकावयास मिळणें शक्य नाही. पण त्यांनीं बादशहाला दिलेलें उत्तर शिवदिग्विजयकारांच्या रसिकतेमुळे आज आपणां सर्वास उपलब्ध झालें आहे. हें उत्तर प्रत्येक मराठ्याने आपल्या हृत्पटलावर सोनेरी अक्षरांनीं लिहून ठेवावे, व तें नेहमीं वाचीत रहावे. त्यांनीं नेहमीं असेंच म्हणावे कीं, ' मायदेशाची चाकरी करणें हा आमचा धर्म.' याप्रमाणें ते बोलले व त्याप्रमाणें त्यांनीं कृति केली, तर शिवबांचें शिकंदर भाग्य त्यांच्याही वांट्यास खात्रीनें येईलच येईल !

रत्न आठवें. धनाजी व हंबीरराव

हीं मनुष्यें प्रतिसृष्टि निर्माण करतील.

—श्रीशिवाजी महाराज.

व्यक्तीला काय किंवा राष्ट्राला काय, दोघांनाही षड्विकारांनीं पछाडलें आहे. ज्याप्रमाणें एखाद्या मनुष्याची भरभराट व चलती होऊं लागली म्हणजे दुसऱ्यांना त्याच्याबद्दल हेवा उत्पन्न होतो, त्याप्रमाणेंच एखादें राष्ट्र वैभवसंपन्न होऊं लागलें म्हणजे त्याची स्पर्धा इतर राष्ट्रे करूं लागतात. कांहीं राष्ट्रांच्या मनांत नीच मनोविकारांची उत्पत्ति झाली, तर कांहींच्या मनांत उच्च वृत्तींचा प्रादुर्भाव होतो; व अशा वैभवशाली राष्ट्रांची स्थिति आपणांस प्राप्त व्हावी अशा आशेचे अंकुर इतर राष्ट्रांच्या मनो-भूमींतून उगवूं लागतात. एखादें राष्ट्र जगदीशकृपेनें ऐश्वर्यसंपन्न झाल्यावर आपलीही त्याप्रमाणें प्रगति व्हावी अशी इच्छा इतर राष्ट्रांना होणें साहाजिक आहे. आपल्या राष्ट्राचें वैभव वाढावें, त्याला या जगांतील इतर राष्ट्रांकडून मान मिळावा व हरएक बाजूनें त्याची प्रगति व्हावी, अशी इच्छा कोणता मनुष्य करणार नाहीं? तशांतून जे लोक एकाएकीं वैभवगिरीच्या शिखरां-वरून ढांसळून अधोगतीच्या खड्याच्या तळावर जाऊन आद-ळले आहेत, अशा लोकांनीं दुसऱ्या लोकांना वरती येतांना पाहिलें असतां आपणांसही तशी सुस्थिति प्राप्त व्हावी, अशी इच्छा धरल्यास त्यांनीं एखादें पापकर्म करण्याचें योजिलें आहे,

असें म्हणतां यात्रयाचें नाहीं, मनुष्याला काय किंवा राष्ट्राला काय, सुख हें सदैव पाहिजे असतेंच; व तें सुख ज्या व्यक्तीला किंवा राष्ट्राला मिळत असेल, त्याच्याबद्दल एक प्रकारची क्षम्य स्पर्धा उत्पन्न होणें हें इष्टच आहे. त्या स्पर्धेचें पर्यवसान इषेत होऊन त्याचा परिणाम कृतींत झाला म्हणजे फलप्राप्ति हटकून व्हावयाचीच.

आजकाल जपानी लोकांवर परमात्म्याची बहाल मर्जी आहे, यांत संशय नाहीं. प्रत्येक गोष्टींत त्यांचें पाऊल पुढें पडत आहे. अपयशाचें नांवही त्यांना माहित नाहीं. जलयुद्ध करा किंवा स्थलयुद्ध करा, एखादा नवीन उद्योग काढा किंवा दुसरें एखादें कृत्य आरंभा, त्यांत त्यांना यशःप्राप्ति हटकून मिळावयाचीच. तीच हिंदुस्थानवासीयांची स्थिति पहा. कांहींही करा, कसेही झटा व कोणत्याही प्रकारें वागा, कमनशीब, अपयश व फजिती ही त्रयी आमच्या पाठीमागें एकसारखी हात धुवून लागली आहे. जपान व हिंदुस्थान या दोन पौरात्य देशांच्या नशिवांतील हा भेद पाहून हिंदुस्थानांतील लोकांचीं अंतःकरणें दुःखाग्नीनें करपून गेलीं, तर त्यांत नवल तें काय? जर आज एखाद्या मनुष्यानें जपानी लोकांच्या अंतःकरणाचे फोटो घेतले, तर ते कितीतरी चित्ताकर्षक व मनमोहक दिसतील? आनंद, आशा, उमेद इत्यादि सुखकर मनोवृत्तींच्या रंगांनीं ते कितीतरी खुलले असतील? पण त्याच मनुष्यानें जर हिंदी लोकांच्या अंतःकरणांचे फोटो घेतले, तर ते अत्यंत विद्रूप व व हिडिस दिसूं लागतील. दुःख, निराशा, नाउमेद इत्यादि दुःखकर मनोवृत्तींच्या काजळानें ते काळेकुड झालेले दृष्टीस पडतील. सारांश, जपानी लोकांच्या वांट्याला सुख व आमच्या वांट्याला दुःख, अशी योजना परमेश्वरानें करून ठेवलेली दिसते. त्यांना सर्व जगांत मान, आमचा जेथें तेथें अप-

मान; त्यांची सर्व तऱ्हेने प्रगति, आमची प्रत्येक बाबतीत अधोगति; त्यांना सदोदित आनंद, आमच्या नशिबीं एकसारखी रड ! परमेश्वराला असा फरक करण्याचें कारण काय ? हें आम्हांस समजत नाही. आमच्या हातून व आमच्या पूर्वजांच्या हातून कांहीं लहानसहान पातकें घडलीं असतील, नसतील असें आम्ही म्हणत नाही. तरीपण त्यांचें इतकें कडू फळ आम्हांस मिळावें, अशीं घोर पातकें तीं खात्रीने नसावीत ! कसेंही असो. दयासागर परमेश्वरानें आमच्या व आमच्या पूर्वजांच्या लहान मोठ्या पातकांबद्दल आम्हांस क्षमा करून आम्हांस सुखाचे दिवस दाखवावेत, अशी त्याजजवळ आमची प्रार्थना आहे.

गेल्या दहा बारा वर्षांत जपानी वारंणीं जे अपूर्व जय मिळविले, त्यांबद्दल ते जगाच्या स्तुतीस व प्रशंसेस पात्र आहेत, याबद्दल दोन मते असणें शक्य नाही. पण जपानी लोकांच्या शौर्याबद्दल स्तुति करतांना तिला पूर्णता किंवा क्षणक्षणितपणा आणण्याकरितां स्वतःच्या देशवांधवांची निंदा करणें जरूर आहे, असें आम्हांस वाटत नाही. त्यांच्या देशाभिमानाचें वर्णन करतांना आपल्या देशाभिमानशून्यतेची टिमकी जगासमोर वाजविलीच पाहिजे असें नाही. त्यांनीं मर्दुमकीचीं कृत्ये केलीं म्हणून आमच्या नामर्दपणाचा डांगोरा सर्व जगभर आम्हींच पिटावा हें कांहीं श्रेयस्कर नाही. त्यांनीं स्वार्थत्याग व स्वासुत्याग करून आपल्या जन्मभूमीची सेवा केली म्हणून आमच्या स्वार्थसाधुपणाचें दोषकें आम्ही बडविलेंच पाहिजे, अशांतली गोष्ट नाही. परनिंदा जितकी अयोग्य, तितकीच आत्मनिंदा आहे, असें आमचें मत आहे. तशांतून आत्मनिंदेच्या योगानें मनुष्याचा मनोभंग होऊन अवशिष्ट राहिलेल्या उत्साहाचें, उमेदीचें वाटोळें होतें, हें कोणीही विसरतां कामा नये. आज ज्यानें उठावें त्यानें आम्हांस

शहाणपण शिकविण्यास लागावें; आमचे दोष आमच्या पदरांत टाकण्याचा आव घालावा; व आम्हांस सुधारणुकीचे मार्ग दाखविण्याचा डौल आणावा. पण अशा स्वबांधवनिंदकांना आम्ही असें सांगतो कीं, तुमचें वाक्पांडित्य आम्ही ऐकिलें, आमचे दोष आमच्या निदर्शनास आले, व आमच्या उन्नतीच्या मार्गाची आम्हांस पूर्ण ओळख झाली. पण इष्ट हेतु साध्य करून घेण्यास अत्यवश्यक असें जें सहानुभूतिपूर्ण सरकार तें तुम्ही आम्हांस मिळवून देऊं शकाल काय ? अनुकूल सरकाराशिवाय कोणत्या राष्ट्राची सुधारणा झाली आहे ? अनुकूल सरकार मिळाल्यावर हिंदुस्थानची सुधारणा होणें अशक्य आहे काय ? प्रतिकूल सरकार असल्यावर जपानी लोकांची हल्लींची उन्नत स्थिति टिकूं शकेल काय ? जपान व हिंदुस्थान या दोन देशांच्या स्थितींत जें अंतर आज दृग्गोचर होत आहे, त्याचें कारण या दोन्ही देशांच्या बादशहांच्या हृदयांमधील भिन्नत्व होय. बादशहा मिर्कडोच्या अंतःकरणांत जपानी लोकांबद्दल जी सहानुभूति व कळकळ होती, तिच्या शतांश सहानुभूति व कळकळ जर आमचे बादशहा व बादशाहीण यांच्या अंतःकरणांत उत्पन्न झाली असती, तर याच नादान हिंदुस्थानचें निराळें स्वरूप दृष्टीस पडलें असतें. सारांश, आमच्या अवनतीचें खरें कारण न शोधतां, किंवा तें कळलें असतां उघड बोलण्याची धमक नसल्यामुळें, गरीब विचान्या सहनशील हिंदी लोकांवर वाटतील ते कुत्सित आरोप लादण्यास प्रवृत्त होणें, यासारखा बेशरमपणा दुसरा कोणताही नाही. आमच्या देशबांधवांसंबंधानें निःपक्षपातबुद्धीनें आम्ही असें सांगूं शकूं कीं, जगांतील कोणत्याही लोकांपेक्षां ते बुद्धीनें, शक्तीनें किंवा अन्य तऱ्हेनें कमी दर्जाचे नाहींत. इतर लोकांप्रमाणें आमच्यांतही कांहीं दोष आहेत. पण सर्वदोषविवर्जित असे लोक जगतांत कोण आहेत ? एवढेंच नव्हे,

तर इतर लोकांत नसलेला एक गुण मात्र आमच्या अंगांत विशेष रीतीने आहे. तो गुण म्हणजे आमचा टिकाऊपणा होय. परचक्राखाली बांगडीप्रमाणे भंगलेल्या राष्ट्रांची उदाहरणे. इतिहासांतून पुष्कळ देता येतील. पण हा देश एवढा सुनाट. वृद्ध असतां, व परचक्रांचे एवढे जबर आघात त्यांच्यावर झाले असतां, त्यानें इतका टिकाव धरला आहे, ही गोष्ट खरोखर अभिमानाची व आनंदाची आहे. अशा राष्ट्रांतील लोकांना दूषणे लावणे म्हणजे आपल्या गुणग्राहकताशून्यतेचे हिडिस प्रदर्शन करणे होय.

दहा बारा वर्षांपूर्वी जपानी वीरांनीं जिंकलेल्या लढायांची वर्णनें ऐकून प्रत्येक हिंदुस्थानवासियाला आनंदाचे भरते येत होते. यालू, नॅन्शन, लेओटिंग व मुकडेन या चार ठिकाणीं जपानी शिपायांनीं गाजविलेली मर्दुमकी खरोखरच अलैकिक होती, यांत संशय नाही. आज जपानांत जिंकडे तिकडे स्वदेश, बादशहा व बांझई या त्रयीचा सारखा घोष चालला आहे. प्रत्येक जपानी पुरुष, स्त्री व मूल हीं देशभक्तिवारुणीनें पुरीं शिंगलीं आहेत; व या देशप्रेमाच्या उमाळ्यांत जपानी लोक मानवशक्तीच्या बाहेर अशीं कृत्ये प्रत्यहीं करीत आहेत. विसाव्या शतकांत जगाच्या, निदान आशियाखंडाच्या इतिहासांत आपल्या पराक्रमाचा एक स्वतंत्र निराळा खंड जपानी शिपायांनीं लिहून ठेविला आहे, असें म्हणण्यास हरकत नाही. हा खंड लिहून ठेवण्याच्या कामीं या जपानी बखरकारांनीं अगदीं निराळ्याच सामुग्रीचा उपयोग केला आहे. नेहमींप्रमाणे बोरूच्या लेखणीचा उपयोग न करतां त्यांच्या जागीं त्यांनीं बंदुकींच्या नळ्यांचा उपयोग केला आहे ! हा खंड लिहितांना नेहमींची काळी शई न वापरतां रशियन शिपायांच्या शरीरांच्या दौतींतून असलेली तांबडी शई वापरण्यांत आली आहे ! हा खंड चिंध्यांनीं किंवा गवताने केलेल्या कागदावर न लिहितां

जपानी लोकांच्या हृदयरूपी जाड कागदावर लिहिला आहे ! आतां आपुढें प्रत्येक जपानी पिढी हा खंड आनंदानें वाचील व जगाला वाचून दाखवील. पण हा खंड वाचून दाखवितांना जपानी अनुष्य जिभेचा उपयोग करण्याच्या ऐवजीं आपल्या हाताचा उपयोग करील. जपानी बखरकारांनीं लिहिलेला हा अत्युपयोगी खंड फार लांबलचक नसून, त्यांच्या नेहमींच्या रिवाजाप्रमाणें तो अतिशय लहान आहे; किंबहुना तो फक्त एकाच वाक्यानें बनलेला आहे. पण त्या एका वाक्यांत मोठमोठ्या अगडबंब ऐतिहासिक पुस्तकांतील सार ओतलें गेलेलें आहे. तें वाक्य हेंच कीं, “ सक्रिय (active) देशाभिमानाशिवाय देशोन्नति कधींही व्हावयाची नाही.” जपानी लोकांप्रमाणें मराठ्यांनींही सतराव्या शतकांत आशियाखंडाच्या इतिहासांत एक खंड स्वहस्ते लिहून ठेविला आहे. त्या खंडांत आपल्या पराक्रमी पूर्वजांनीं केलेलीं अचाट मर्दुमकीचीं कृत्ये सुरस रीतीनें वर्णिलीं आहेत. त्यांपैकीं एकाची हकीगत आज आमच्या वाचकांना देण्याचें आम्ही योजिलें आहे. चालीं वर्णन करण्यांत येणारी मराठ्यांनीं जिंकलेली लढाई जंशान, मुकडेन वगैरे लढायांच्या तोडीची होती, व त्या लढाईचा परिणामही या लढायांसारखाच झाला.

श्रीछत्रपति शिवाजीमहाराजांना रायगडीं अभिषेक होऊन नुकतींच चार वर्षे झाली होती, व हिंदुपदपादशाहीच्या छत्राच्या आश्रयाखालीं चार पांच शतकें त्रस्त व जमिनदोस्त झालेली हिंदु प्रजा नुकतींच वर मान काढूं लागली होती. गोवध बंद झालून हिंदूंचीं देवालये देविक वृत्तींचा प्रसार करण्यासाठीं पुनःपि आपलीं डोकीं वरती करूं लागलीं. सर्व महाराष्ट्रभर आशा व आनंद या मनोवृत्तींची लाट उसळून, त्या लाटेवर देशप्रेमानें भरलेले देशभक्त हेलकावे खात इकडे तिकडे अनिरुद्ध संचार

करूं लागले. आतां थोड्याच अवधींत सर्व महाराष्ट्रांत हिंदुत्वाचे पूर्ण साम्राज्य होऊन फार दिवस नष्ट झालेली शांतता पुन्हां नांदूं लागेल, अशी आशा महाराष्ट्रीयाना वाटूं लागली. पण या आशेचा भंग करण्यासाठीं अहोरात्र टपलेल्या दोन शक्ति जिवंत राहिल्या होत्या. त्या शक्ति म्हटल्या म्हणजे एक विजापूरचें राज्य व दुसरें मोंगलांचें राज्य. मराठ्यांचा उत्कर्ष ह्या दोन शक्तींना सहन न होऊन, त्यांपैकीं विजापूरकरांनीं मराठेशाही नामशेष करून टाकण्याचा निश्चय केला. सन १६७८ सालीं आपला युसूफखान नांवाचा सरदार कृष्णा व तुंगभद्रा या दोन नद्यांमधील मराठ्यांच्या ताब्यांतील प्रदेशावर स्वारी करण्यास त्यांनीं पाठवून दिला. हा युसूफखान प्रसिद्ध अफजुलखानाला कनिष्ठ बंधु शोभेल असा होता. गोवध करणें, देवळें जमिनदोस्त करणें घरेंदारें जाळणें, लुटालूट करणें, इत्यादि राक्षसी दुष्कृत्यांत आनंद मानणारा हा नराधम मराठ्यांच्या मुलुखावर स्वारी करून आला. पण मराठ्यांचे सरदार हंबीरराव मोहिते यांनीं त्याचा पाडाव करून त्याला कैद केलें. ही बातमी विजापुरास कळतांच सूड उगविण्याचे हेतूनें विजापूराहून तीस चाळीस हजार फौज रवाना झाली. फौजेची व हंबीररावांची गांठ सावनूर येथें पडली व लढाईचें तोंड लागलें. हंबीररावाजवळील सरंजाम अगदीं वेताबाताचाच होता. फार झालें तर तीन चार हजार मराठे वीर असतील नसतील. अशा छोटेखानी फौजेनिशीं विजापुराकडील चाळीस हजार फौजेशीं सामना देण्यास त्या मराठी वीरांनीं दंड थोपटले आणि खरोखरच शिवबांच्या चाळीस वर्षांच्या अमदानीचें अदलोकन केलें तर असें कळून येईल कीं, दसपट किंवा वीसपट शत्रूशीं टक्कर देऊन त्यांचा चक्काचूर उडविण्याच्या कामांत शिवकालीन मराठे वीरांची बरोबरी जगांतील दुसऱ्या कोणत्याही लोकांना

आजपर्यंत करतां आली नाहीं. सिंहगडावरील मर्दुमकीची तोड जगांतील कोणत्या देशाच्या इतिहासांत सांपडूं शकेल ? पावन-खिंडींत असिधारातीर्थी स्वतःला पावन करून घेणाऱ्या बाजी प्रभू देशपांड्यासारखा पराक्रम आजपर्यंत कोणी केला आहे ? किंवा आम्ही आतां वर्णन करीत असलेल्या सावनूरच्या लढाईसारखी लढाई या घटकेपर्यंत कोणती झाली ? जग जपानी लोकांची स्तुति त्यांच्या शौर्याबद्दल करीत आहे तें योग्यच आहे. पण सतराव्या शतकांतील मराठे वीर जपानी वीरांपेक्षां जास्त स्तुत्यर्ह आहेत, हें कोणीही निःपक्षपाती मनुष्य कबूल करील.

चाळीस हजार विजापुरी फौजेचें व चार हजार मराठी फौजेचें लढण्याचें तोंड लागलें; व कांपाकांपी, छाटाछाटी, तोडातोडी सुरू झाली. मुसलमानांच्या समशेरी व मराठ्यांचे भाले एकमेकां-वर घांसून त्यांतून ठिणग्या निघूं लागल्या. हजारों लोकांची शिर-कमलें चेंडूप्रमाणें आकाशांत उडूं लागलीं. कोणाचे हात तुटले, तर कोणाचे पाय कांपले गेले. कोणाच्या छातींत भाले खुपसले गेले, तर कोणाला समशेरीचे तीव्र वार लागले. याप्रमाणें एकच दंगल उडून गेली; “ दीन दीन ” व “ हर हर महादेव ” या आरो-ब्ध्यांनीं दशदिशा दणाणून गेल्या. सकाळपासून एकसारखी धुम-श्री चालली असून आतां टळटळीत दुपार झाली. भगवान् सूर्यनारायण आकाशमध्यांत आरूढ होऊन खालीं चाललेल्या तुमुल रणाकडे आपल्या तेजःपुंज नेत्रांनीं न्याहाळूं लागला. लवकरच सुप्रास पंचपक्वानी मेजवानी मिळेल या आशेनें हिंस्र पक्ष्यांच्या झुंडीच्या झुंडी सभोंवतालील वृक्षशाखांवरून रणमैदानाकडे टक लावून बसल्या होत्या. हजारों आसन्नमरण वीर सूर्यतापानें विन्ह-ळत, शेवटीं भगवा फडकतो कीं चांद चमकतो, हें पाहण्याकरितां कसाबसा जीव धरून भूमातेच्या मांडीवर लोळत होते. सारांश,

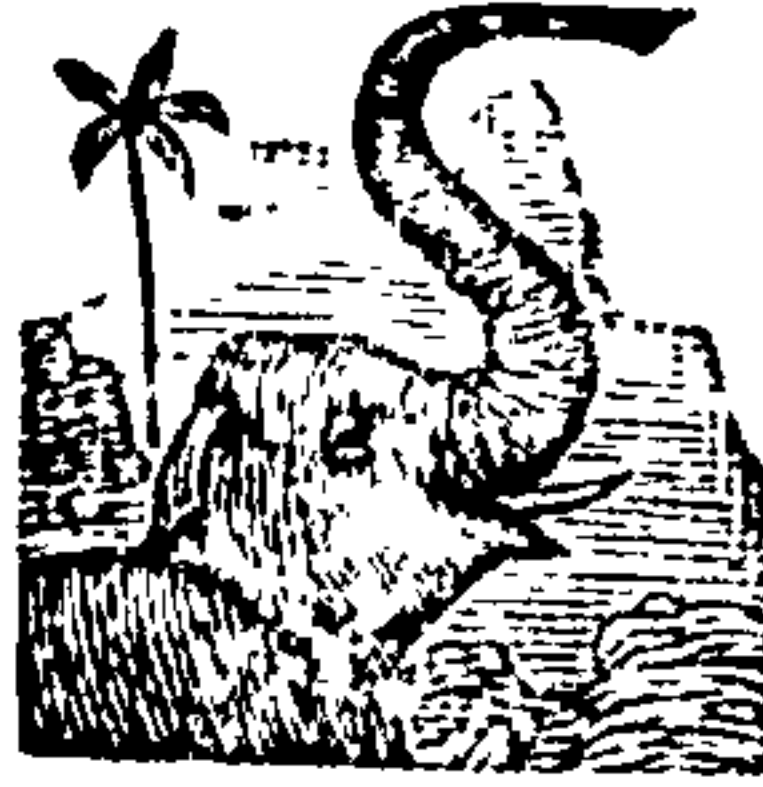
“ दीन दीन ” दीन होऊन दांतीं तृण धरून पळून जातो, कीं “ हर हर ” चा हुर्या होऊन मराठ्यांची होळी होते, इकडे नजर लागून राहिली होती. अशा समयीं मराठ्यांचे सेनापति हंबीरराव मोहिते यांच्या रणधूलिमलिन चेहेऱ्यावर आशा व निराशा या दोहोंच्या छटा एकसमयावच्छेदेंकरून दिसूं लागल्या. क्षणोक्षणीं ते मार्गे उलटून पहात, व तितक्याच वेळां ते “ हर हर ” गर्जत शत्रूवर तुटून पडत. पण आतां अगदीं निकराची वेळ येऊन ठेपली. सकाळपासून लढणाऱ्या मराठे वीरांची संख्या कमी कमी होत चालली होती. त्यांच्या भोंवतीं विजापुरी सेनेचा समुद्र एकसारखा खवळत होता, व त्या सेनासमुद्रांतून पैलतीरीं पोहून जाण्याची ताकद त्या अवशिष्ट राहिलेल्या वीरांच्या अंगांत नव्हती. तरी अशा आणीत्राणीच्या प्रसंगीं भगव्या झेंड्याचा आश्रय धरून मराठे वीर एकसारखे लढत होते. वाऱ्याच्या सोसाट्यानें भगवा फडकूं लागला म्हणजे त्यांचीं अंतःकरणेंही आशेनें फडफडूं लागत. सर्वांची नजर त्या भगव्या झेंड्याकडे लागली होती, व तशी त्याजकडे टक लागणें साहजिक होतें. कारण, त्या भगव्या झेंड्याकडून त्यांना कितीतरी प्रोत्साहन मिळत होतें ! त्या झेंड्याच्या प्रत्येक टोंकाला मुसलमान लोकांनीं कांपलेल्या हजारों गाईंच्या जिभा फुटून त्या त्यांना सूड घेण्याकरितां हंबरडा फोडून सांगत होत्या ! त्या भगव्या झेंड्याचा भगवा रंग आपल्या देशबांधवांच्या शिखानघांनीं सांडलेल्या रक्ताची आठवण त्यांना देत होता ! तो भगवा झेंडा समर्थांच्या “ जीवित तृणवत् मानावें ” या मर्दानीं ओंवीचा उपदेश आपल्या फडफडण्यानें मराठी योध्यांना करित होता ! असा तो भगवा झेंडा दृष्टिसमोर असतां कोणता अस्सल मराठा वीर लढण्यास कच खाईल ?

आतां एकाएकीं लढाई थांबली. भगव्या झेंड्याभोंवतीं आपल्या

शरीरांचा कोट करून लढणाऱ्या मराठे पठ्यांशीं झुंजणारे मुसलमान मर्द एकाएकी पळून जाऊं लागले. ते कां पळूं लागले ? त्यांना मराठ्यांची भीति वाटली काय ? लढाई पुढें चालू ठेवण्याची त्यांची इच्छा नव्हती काय ? छेः, तसें काहीं नव्हतें. ते एकाएकीं पळून गेले याचें कारण निराळेंच होतें. त्यांचा मोड झाला नसून, उलट मराठ्यांचा पक्का नाश करून टाकण्याची त्यांची इच्छा होती. म्हणून आतांपर्यंत लढून लढून थकलेले मुसलमान वीर एकीकडे सरले, व पुढें लढण्याचें काम सकाळपासून स्वस्थ बसलेल्या ताजातवान्या दहा हजार घोडेस्वारांच्या टोळीकडे सोंपविण्यांत आलें. ती दहाहजार घोडेस्वारांची मांड त्या भगव्या झेंड्याकडे चाखुरी दौडत येऊं लागली. ती आतां अगदींच जवळ आली, थोड्याच वेळांत ती येऊन भिडणार असें पाहून हंबीरराव मोहित्यांनीं पुन्हां एकदां पाठीमागे उलटून पाहिलें, व लागलीच त्यांनीं घोड्यावरून खाली उडी टाकली. त्यांनीं भगवा झेंडा आपल्या डाव्या हातांत घेतला, माला फेंकून देऊन त्यांनीं आता तलवार धारण केली, व एकदां “हर हर” हे शब्द मोटयानें उच्चारून ते आपल्या टोळीच्या अग्रस्थानीं येऊन उभे राहिले. कदाचित् जे भगवा झेंडा आजपर्यंत शत्रूच्या छातीवर थयथय नाचला, तोच कदाचित् आज शत्रूकडून तुडविला जाईल, असा हृदयभेदक विचार त्यांच्या मनांत येऊन त्यांचे डोळे पाण्यानें डबडबून गेले. त्यांचें सर्व शरीर थरथर कांपूं लागलें. आपल्या भोंवतालील मराठे वीरांकडे एक क्षणभर दृष्टि फेंकून त्यांनीं एक लांब सुस्कारा टाकिला, व शिखानष्टांशीं लढतां लढतां भगव्या-झेंड्याच्या शांतल छायेखालीं सदैव निजण्याचा त्यांनीं निश्चय केला. आतां पुन्हां लढाई झुंजणार, इतक्यांत चकमक उडणार, लवकरच कत्तलीला सुरवात होणार, तोंच हंबीरराव ज्या दिशेकडे

क्षणोक्षणीं उलटून पहात होते, तिकडून अस्पष्ट आवाज ऐकू येऊं लागला. क्षणोक्षणीं तो जास्त स्पष्ट होऊं लागला. जसाजसा तो जवळ जवळ येऊं लागला, तसतसा तो घोड्यांच्या टापांचा आवाज आहे असें वाटू लागले. इतक्यांत धुळीचे पर्वतप्राय लोट आकाशांत पसरूं लागले. आतां मात्र तो टापांचा आवाज अगदींच जवळ आला, व एकाएकीं जवळच्या झाडींतून तीन हजार जवानमर्द घोडेस्वारांची टोळी दौडत बाहेर पडली. ती टोळी वेगानें—वायु-वेगानें—उधळत येत होती. तिनें थेट भगव्या झेंड्याकडे आपला रोंख धरला. आतां ती अगदीं जवळ आली व तिनें एकाएकीं “हरहर महादेव” अशी आरोळी ठोकली. ती टोळी लागलीच दुभंगली, व हंबीररावाच्या उजव्या व डाव्या बगलांकडून वळून ती चित्या-प्रमाणें त्या ताज्यातवान्या दहा हजार विजापुरी घोडेस्वारांवर तुटून पडली. ज्याची आपण क्षणोक्षणीं चातकाप्रमाणें वाट पहात होतो, तो वीर ऐन प्रसंगीं येऊन धडकला हें पाहून हंबीररावानेही आपली समशेर मुसलमानांवर यथेच्छ चालविली. एकानिमिषांत त्या वीराचें नांव त्या रणभूमीवर दुमदुमूं लागलें. “धनाजी आला, धनाजी आला!” असा एकच पुकारा जिकडे तिकडे झाला. ज्याचें नुसतें नांव ऐकल्याबरोबर मुसलमानांचे घोडेसुद्धां भयभीत होऊन सैरावैरां पळत असत, तो वीर प्रत्यक्ष धडकल्या-वर कोणता मुसलमानी शिपाई रणभूमीवर टिकाव धरील ? पुढें काय झालें हें सांगण्याची जरूरी नाही. मगराजाची स्वारी आल्यावर ज्याप्रमाणें लांडग्यांची पळापळ होते, त्याप्रमाणें विजापुरी फौजेची गत झाली. शिवदिग्विजयकार लिहितात, “आईस लेंकरूं, लेंकरास आई ओळखीना. आपला जीव वांचला म्हणजे सर्व कांहीं मिळालें. पुन्हां मराठ्यांशीं लढाईची गांठ ईश्वरा, घालूं नकोस, म्हणून अंतःकरणीं विचार करते झाले.” वा

सावनूरच्या लढाईची बातमी रायगडीं महाराजांस लागतांच त्यांनीं धनाजी जाधवरावास रायगडीं बोलावून नेलें, व अनाजी रंगनाथाच्या तोंडावाटे सर्व हकीकत ऐकल्यावर महाराजांनीं सिंहासनावरून खालीं उडी टाकली. त्यांच्या नेत्रांतून प्रेमाश्रूंच्या धारा वाहूं लागल्या व धनाजीला प्रेमालिंगन देऊन म्हणाले कीं, “ हीं मनुष्ये प्रतिसृष्टि निर्माण करतील; आमच्या साह्यार्थ हे देवलोकींहून मनुष्यरूपी निर्माण झाले.” खरोखर सतराव्या शतकांत मराठ्यांनीं देवाप्रमाणें अतुल पराक्रम केले, म्हणूनच ते आपल्या प्रेमास व आदरास पात्र झाले आहेत.

रत्न नववें.

प्रयागजी अनंत व खंडेराव गुजर.

Sacrifice is the first element of religion.

(स्वार्थत्याग धर्माचा पाया होय.)

तो सन १६९९ होता. मराठ्यांच्या स्वातंत्र्यरवीवर उसळलेलीं मेघावडंबरे पार वितळून जाऊन, तो थोरल्या महाराजांच्या कारकीर्दीतल्यापेक्षांही जास्त प्रखरतेनें व तेजस्वीपणानें तळपू लागला होता. स्वराज्य, स्वधर्म व स्वजन यांचें संरक्षण करण्याकरितां अतर्क्य व अनन्वित हाल सोसून कडव्या व धर्मवेड्या औरंगजेबाच्या क्रोधाग्नींत आनंदानें आपल्या प्राणांची आहुति देणारा गोब्राह्मणप्रतिपालक श्रीशिवरायांचा सुपुत्र संभाजीमहाराज यांच्या वधानें मराठी राज्याची घडी जरी विस्कळित झाली होती, तरी पूर्वीं कधींही प्रादुर्भूत झाला नव्हता इतका आवेश, करारीपणा व अवरंगजेबाची हड्डी नरम करण्याचा जोम प्रत्येक स्वातंत्र्यभक्त मराठ्यांच्या ठायीं पूर्णपणें बाणून गेला होता. मराठ्यांची मूर्त स्वातंत्र्यश्री जे राजाराममहाराज त्यांची जिंजीच्या सहा वर्षांच्या वेढ्यांतून सुटका होऊन, सातारा मुक्कामीं त्यांची छत्रपति म्हणून पुन्हां प्राणप्रतिष्ठा झाली होती. संताजी व धनाजी या अद्वितीय दुकलीच्या झंझावाताप्रमाणें होणाऱ्या मान्यामुळें अवरंगजेब अगोदरच चिडून गेला होता. त्यांत आपल्या मनोराज्याची इमारत लाथाडून देऊन व जिंजीचा वेढा फोडून राजाराममहाराजांनीं सातान्यास मराठेशाहीची संस्थापना केली; एवढेंच

नव्हे, तर तालनेर मुक्कामी हुसेन अल्लीखानाचा पुरा मोड करून मराठे सरदार उत्तरेकडील आपल्या मुलुखांत लूट मारीत आणि चौथाई व सरदेशमुखी हे हक्क बजावीत चालले आहेत, ही बातमी त्याला समजतांच तो अर्धवट ठेंचलेल्या नागाप्रमाणे खवळून जाऊन मराठ्यांना नामशेष तरी करीन, नाहीतर मी जगांतून कायमचें काळें करून तरी जाईन, अशां त्यानें घोर प्रतिज्ञा केली. अवरंगजेब म्हटला म्हणजे मराठ्यांचा कट्टा दुस्मान्, त्याच्याजवळ अपार संपत्ति व अगणित सेना, आणि त्यांतल्या त्यांत मराठ्यांना काबीज करण्याचें काम पूर्वीप्रमाणे आपल्या हाताखालील खानदानीच्या व चुकारतड्डु, सरदारांच्या अंगावर न सोंपवितां प्रत्यक्ष आपल्या शिरावर घेण्याचा त्यानें केलेला पक्का निर्धार, यांमुळे मराठे मंडळींना मोठी धास्ती पडली; आणि नागोजी मान्याच्या खाजगी बैराला संताजी घोरपड्यासारख्या एकनिष्ठ जवानमर्द व रणझुंझार मराठे वीराचा बळी पडून मोंगला सैन्यावर अचानक हल्ले करून बादशहाला सळो कां पळो करण्याची कामगिरी सर्वस्वीं एकट्या धनाजीवरच पडल्यामुळे, राजाराममहाराजांपासून तो तहत साधारण सैनिकापर्यंत सर्व मंडळी जराशी चिंताक्रांत झाली. पण श्रीसद्गुरू रामदासस्वामींच्या महाराष्ट्रधर्माची दीक्षा घेऊन “ स्वदेशाकरतां आणि स्वातंत्र्याकरतां फकीर बनलेल्या ” व त्यांचे पट्टशिष्य जे शिवाजीमहाराज त्यांच्या तालमीत कसलेल्या मराठ्यांची ती चिंता फार वेळ टिकली नाही. आणि खरोखर पाहिले असतां ती टिकावी कां ? कारण, कोणत्याही व्यक्तीनें किंवा व्यक्तिसमुदायानें स्वतंत्रता संपादन करण्याचा एकदां कां ठाम निश्चय केला कीं, तो हाणून पाडणें कोणत्याही प्रचंड शक्तीला किंवा बलाढ्य बादशहाला शक्य नसतें; मनुष्यानें किंवा राष्ट्रानें स्वतंत्र असावयाचें कां पारतंत्र्यांत

कुजत पडावयाचें, हें दुसऱ्याच्या कर्तबगारीपेक्षां त्याच्या मनाच्या प्रवृत्तीवरच नेहमीं जास्त अवलंबून असतें. आपण नादान, दुबळे व कुमकवत असल्याविषयींची भावना मावळून तिच्या जागीं स्वतः-च्या शौर्याची, सामर्थ्याची व कार्यक्षमतेची आत्मप्रतीति अधिष्ठित झाली कीं, लोक आज नाहीं उद्यां स्वतंत्र झाले, असें खुशाल समजावें. स्वतंत्रता कमविण्याचा प्रयत्न करण्यापूर्वी हा आत्म-प्रत्यय लोकांच्याठायीं जागृत झाला पाहिजे, व त्यांच्या हृदयांत या ' भगवंताचें आधीं अधिष्ठान ' झालें पाहिजे. परतंत्रता ही जनतेच्या मनावरील निव्वळ भुरळ असल्यामुळे ती नाहींशी होऊन मन स्वतंत्र झालें कीं, शरीरही आगेमागे स्वतंत्र झाल्याविना रहात नाहीं.

सतराव्या शतकातील मराठ्यांच्या मनावरची बादशाही सत्तेची मोहनी दूर होऊन त्यांच्या ठायीं हा आत्मप्रत्यय व आत्मविश्वास उत्पन्न झाला होता, म्हणूनच अवरंगजेवानें केलेल्या प्रतिज्ञेच्या त्यांना विशेषशी फिकीर वाटली नाही, व त्यांच्या सेनासमुद्राला चौफेर तंग देऊन ' तोबा तोबा ' करीत त्याला दिल्लीच्या बाजूला पिटाळून लावण्याची त्यांनींही तयारी चालविली. केलेल्या प्रतिज्ञेप्रमाणें १६९९ सालांत अवरंगजेब बादशहा मराठ्यांच्या सत्तेची केंद्रस्थानें जे किल्ले ते काबीज करून मराठ्यांना रानोमाळ हुसकावून लावण्याच्या इरादानें ब्रह्मपुरी सोडून जातीनिशीं निघाला, व सातारच्या दक्षिणेस सुमारे तीन मैलांवर असलेल्या वसंतगडाखाली आपल्या अलोट सेनासमुद्राचा तळ देऊन बसला. कित्येक महिन्यांत पसरलेल्या बादशहाच्या सैन्याचा तो विस्तार पाहून गडावरील किल्लेदाराचें व शिवंदीचें तर धाबें दणाणून गेलें, व आपल्या मूठभर शिवंदीनिशीं किल्ला लढविण्यांत परिणामीं हित-हांणार नाहीं असा दूरवर विचार करून, त्या किल्लेदारानें अंधेऱ्या रात्री किल्ल्यावरील सर्व लोकांना बरोबर घेऊन तो

मोकळा केला. दुसऱ्या दिवशीं किल्ला हस्तगत केल्यावर बादशहाची स्वारी संतोषित मनानें मिरज येथें येऊन दाखल झाली, व कांहीं दिवसांनीं शहाजादा अजीमशहा त्यास येऊन मिळाला.

त्याच सुमारास राजाराममहाराज उत्तरेकडील स्वारींत गुंतले असल्यामुळें महाराष्ट्रांतलें किल्ल्यांचा व मराठेशाहीचा सांभाळ करण्याची सर्व जोखीम रामचंद्रपंतावर येऊन पडली होती. त्याप्रमाणें पन्हाळा किल्ला मिरजेच्या नजीक असल्यामुळें बादशहाच्या सैन्याची धाड त्या किल्ल्यावर जाऊन आदळेल, अशा अदमासानें पंतांनीं त्याचा उत्तम बंदोबस्त केला होता. पण अवरंगजेब कांहीं लहानसहान धोरणी व चाणाक्ष नव्हता. आपल्या सैन्याशीं टक्कर देण्याकरितां मराठ्यांचें सैन्य पन्हाळ्यावर एकिकृत झालें असून इतर ठिकाणांविषयीं तें गाफिल राहिलेलें पाहतांच, बादशहाची स्वारी एकदम झुकांडी देऊन सातान्याकडे वळली, व किल्ल्याजवळ आल्याबरोबर चोहोंबाजूंनीं मोर्चे लावून उत्तरेस आपली छावणी, पश्चिमेस अजिमशहाचें सैन्य व दुसऱ्या दोन बाजूस तर्बियतखान व सर्जेखान यांचीं पथकें अशीं आपल्या सैन्याची विभागणी करून त्यानें किल्ल्याची नाकेबंदी केली. त्या अफाट बादशाही सैन्याचा गराडा पाहून किल्ल्याचा हवालदार सुभानजी लावंधरे याची तर छाती फाटून गेली, व कांहीं झालें तरी किल्ला निकरानें लढवावयाचा किंवा मुकाट्यानें तो अवरंगजेबाच्या स्वाधीन करून दुसऱ्या एखाद्या बंदोबस्ताच्या जागीं निवून जावयाचें, याविषयीं सल्ला विचारण्याकरितां त्यानें रामचंद्रपंतांकडे जासूद पाठविले. आपल्या अंदाजाप्रमाणें बादशहानें पन्हाळ्याचा रोंख धरून कूच न करतां सातान्याला वेढा दिल्याचें वर्तमान पंतांना समजतांच, त्यांनीं त्या प्रांताचा सुभेदार प्रयागजी अनंत याला निकडीनें निवडक फौजेसुद्धां सातान्यास

जाण्याचा हुकूम केला, व सुभानजीने धाडलेल्या जासुदानि ती हकीकत कळवून किल्ला शर्हीने व शिस्तीने झुजविण्याविषयी त्याला निरोप पाठविला. रामचंद्रपंताच्या आज्ञेप्रमाणे प्रयागजी अनंत मजल दरमजल करीत सुभानजीच्या मदतीकरता आपल्या कणखर व रणशूर फौजेसह किल्ल्यावर येऊन पोहोचला, व पाहतो तो किल्ल्यावरील अन्नपाण्याची सामुग्री संपुष्टांत आली असून तटबंदीही नीटशी नसलेली त्याच्या दृष्टेत्पत्तीस आली. तथापि संकट व खडतर अनुभव यांच्या शाळेत त्यांचे मन सुसंस्कृत झाले असल्यामुळे तो रतिभरही डगमगला नाही. आपल्या जन्मभूमीचे स्वातंत्र्यरूप सौभाग्य हिरावून नेणाऱ्या परकीयांच्या राजसत्तेविरुद्ध श्रीशिवरायांनी आपल्या संवगड्यांसह बंडाचे निशाण उभारल्या दिवसापासून तो त्यावेळेपर्यंत त्याने बिकट प्रसंगांतून मराठ्यांचा भगवा झेंडा स्वातंत्र्याच्या पेंलतीरीं नेण्याच्या मंगल कार्यास हातभार लाविला असल्यामुळे, ती एकंदर स्थिति अवलोकन करून प्रयागजीला अधिक स्फुरण चढले, व मराठ्यांच्या अंगचे तेज, पराक्रम, चिकाटी, स्वातंत्र्यप्रियता वगैरे सद्गुणांचे प्रत्यंतर बादशहाच्या प्रत्यक्ष नजरेस आणून देण्याचा दृढसंकल्प करून, त्याने सामानसुमानाची जुळवाजुळव करण्यास प्रारंभ केला.

मराठ्यांच्या इतिहासाच्या पूर्वार्धाचा विशेष म्हटला म्हणजे अत्युत्कट स्वातंत्र्यलालसा व अलौकिक धाडसांची व छातीठोक कामे करण्याची त्यांची तत्परता हा होय. स्वराज्यसंपादनार्थ त्यांनी विजापूरच्या किंवा दिल्लीच्या बादशहाजवळ तोंड वेंगाडले नाही, तर ते मिळविण्याकरता त्यांनी जिवापाड मेहनत केली, आणि सत्कार्याद्वि- आपल्या कृपेचे पाठबळ देणाऱ्या परमेश्वराने त्यांचे सर्व प्रयत्न यशस्वी केले. परमेश्वराप्रमाणे स्वातंत्र्य हे प्रत्येक मनुष्याजवळच आहे, मात्र ते साध्य करून घेण्याकरता त्याने संकटरूपी टाकीचे

घांव सोसण्यास तयार झालें पाहिजे व असे घांव सोसल्याशिवाय ते कधींहीं चिरंजीव स्वरूपाचें होणार नाहीं, अशी इतर मराठे स्वातंत्र्यभक्तांप्रमाणें प्रयागजी अनंत याचीही समजूत असल्यामुळें, त्याच्या अंगांत विलक्षण वीरश्री संचारली, व किल्ल्याच्या संरक्षणाचें काम त्यानें फारच चतुराईनें चालविलें. अशा रीतीनें उभयपक्षांकडील जय्यत तयारी झाल्यावर लढाईला तोंड लागलें, आणि स्वतंत्रतादेवीचे निस्सीम उपासक मराठे वीर व तिला पारतंत्र्याच्या नरकांत ढकलूं पाहणारे बादशहाचे पगारी मारेकरी यांच्यामध्ये तुमूल घनचक्र जुंपले. हल्ला करून किल्ला सर करण्याकरतां बादशहाच्या फौजेनें आपली शिकस्त केली. खुद्द औरंगजेब आपल्या शिपायांना किल्ल्यावर चढाई करून जाण्याविषयीं एकसारखा प्रोत्साहन देत होता. पण किल्ल्यावरील मराठे पड्यांनीं त्यांची डाळ शिजू दिली नाहीं. मोंगली सैन्य नेट धरून वर येऊं लागतां क्षणींच प्रयागजी अनंताचे नेकजात व धाराशूर अनुयायी त्यांच्यावर दगडांचा व गोळ्यांचा इतक्या कडाक्याचा वर्षाव करीत कीं, त्यांना नाइलाज होऊन मार्गे हटावें लागत असे; एवढेंच नव्हे, तर साप, विंचू, नाग इत्यादि विपारी प्राण्यांनीं भरलेले रांजण गडावरील लोकांनीं सैनिकांवर फेंकून ते जमिनीवर आपटून आंतील प्राणी सैरावैरां धावूं लागले कीं, त्यांना पळतां भुई थोडी होत असे.

मोंगलांचे हल्ले मार्गे परतविण्याचा क्रम गडावरील शिवंदीनें एकीकडे चालू ठेविला असतां, दुसरीकडे परशुराम त्रिंबक प्रतिनिधि यांच्या हातांखालील लोकांना भोंवतालचा वीन बोसपर्यंत सर्वे प्रदेश उद्ध्वस्त करून व मोंगलांच्या छावणींत येणारां रसद लुटून फस्त करून बादशाहाला जेरीस आणण्याचा प्रयत्न चालविला होता. गडावरील धान्य सरत आल्यामुळें प्रयागजी अनंतही

अगदीं मेटाकुटीस आला होता. परंतु पश्चिमेकडील मोंगली सर-
दाराला फितुर करून परशुराम त्रिबक यांनीं किल्ल्यावर धान्याच्या
गोण्या चढविल्या, तेव्हां किल्ल्यावरील मराठ्यांस नवा दम येऊन
ते मोठ्या आवेशानें लढूं लागले. समोरून हल्ले करून किल्ला
ताब्यांत येत नाहीं, मराठ्यांच्या गनिमी काव्यामुळे आपल्या
छावणींत धान्यसामुग्रीचा तुटवडा पडत चालला आहे, पावसाळा
तर जोरानें सुरू झाला आहे, व वेढ्याचें काम लवकर फत्ते न
झाल्यास आपणांवर उपासमारीनें मरण्याची पाळी निःसंशय येणार,
असा विचार करून बादशहानें सुरंग लावून किल्ला जमीनदोस्त
करण्याची युक्ति काढली, व तिजप्रमाणें तर्बीयतखानानें मंगळाईच्या
बुरुजाखालीं दोन मोठाले सुरंग तयार केले. हीं बातमी
किल्ल्यावरील लोकांना समजतांच त्यांची पांचावर धारण बसली,
व आपण सर्वजण किल्ल्याखालीं गारद होऊन जाणार, अशी
त्यांची खात्री झाली. आपल्या देशबांधवांवर वरील प्रकारानें
येणारें मरण चुकविण्याच्या इराद्यानें इतर मराठ्यांनीं बादशहाच्या
सैन्यावर वारंवार छापे घालून त्याचें मन सुरंग लढविण्याच्या
कृत्यापासून दुसरीकडे आकर्षून घेण्याचे भगीरथ प्रयत्न केले;
पण त्यांचा कांहीं उपयोग झाला नाहीं. सुरंग तयार झाल्यावर
त्यांना बत्ती लावण्यास औरंगजेबानें इषारा दिला, व किल्ल्या-
वरील लोकांच्या कशा ठिकच्या उडतात ही मौज पाहण्यासाठीं
तो सुरक्षित जागीं उभा राहिला. एका सुरंगाला बत्ती दिल्या-
बरोबर आकाशमंडळ भेदून टाकण्यासारखा भयंकर आवाज झाला,
धुळीचे पर्वतप्राय लोट हवेंत उसळले, व डोंगराचा एक भलामोठा
कडा वरील बुरुजासह एकदम जोरानें वर आकाशांत उडून
किल्ल्यांत पडला. त्यामुळे शेंकडों मराठे प्राणास मुकले, व बाकी-
च्यांमध्ये धांवपळ सुरू झाली. ती संधी साधून मोंगली फौज वर

जाण्याकरितां पुढें घुसली; पण तितक्यांत दुसरा सुरंग उडून डोंगराचे मोठमोठाले खडपे तिच्यावर येऊन आदळले, व दोन हजार मुसलमान लोक जागच्या जागीं गतप्राण झाले.

पहिल्या सुरंगामुळें प्रयागजी अनंत मातीच्या व दगडांच्या ढिगाखालीं सांपडला. परंतु पूर्वपुण्याई जबर होती म्हणा, किंवा मराठ्यांवर परमेश्वराचें कृपाछत्र होतें म्हणून म्हणा, त्याला विशेष दुखापत झाली नाही. त्यामुळें मराठ्यांना पुनरपि हुरूप येऊन ते बादशहाला झुंज देण्याकरतां सज्ज झाले. सुरंगाच्या युक्तीमुळें मराठ्यांपेक्षां आपलेंच जास्त नुकसान होऊन आपल्या तंगड्या आपल्याच गळ्यांत आडकल्या गेलेल्या पाहून औरंगजेब मनांत खट्टू झाला, व त्याची कंबर खचून गेली. तरीपण आपणच नामोहरम झाल्यास सर्व फौज बेदिल होऊन आपणांस अपकीर्तीनें कलंकित झालेल्या तोंडानें दिल्लीची वाट सुधारावी लागेल, असा विचार करून त्यानें आपल्या सैन्यास व सरदारांस चार धीराच्या गोष्टी सांगितल्या, व त्यांना लढण्यास उद्युक्त केलें. शिवाय, जो किल्ला प्रत्यक्ष सुरंगांनीं देखील कोसळला नाही व त्याजवरील जे रणबहादर मराठे धातूच्या शस्त्रास्त्रांनीं सुद्धां घायाळ झाले नाहीत, तो किल्ला फितुरीच्या सुरंगानें भग्न करण्याची व तेथील मराठ्यांना फितुरीच्या गुप्त कळ्यारीनें विदीर्ण करण्याची त्यानें खटपट सुरू केली, आणि त्याच्या नशिवानें व मराठ्यांच्या दुर्दैवानें त्याला गडावर एक फितुरी इसम सांपडला. गडाचा हवालदार सुभानजी लावंगरे याला परळीजवळील सगळ्या प्रांताची देशमुखी देण्याचें अवरंगजेबानें आमिष दाखविल्याबरोबर त्या निमकहरामाच्या तोंडाला पाणी सुटलें, व दोघांमध्ये फितुरीची वाटाघाट सुरू झाली. तितक्यांत मराठ्यांच्या प्रगतीला व वैभवाला ओहोटी लागून अवरंगजेबाच्या सत्तेची व ऐश्वर्याची चढती

कमान व्हावयाची होती कीं काय कोण जाणे, राजाराममहाराज नवज्वराच्या आजारानें सिंहगडावर पल्लोकवासी झाले. महा-राजांच्या आकस्मिक निधनाची वार्ता ऐकून त्यांच्या प्रजाजनांना आकाश दुभंगल्यासारखें झालें, व जो जो आपल्या ठिकाणीं दुःखातिशयानें अगदीं चूर होऊन गेला, प्रयागजी अनंत व इतका शोकविव्हल झाला कीं, पुढें काय करावें व काय न करावें, हें त्यास मुळींच सुचेना. अंतःकरणाच्या अशा या व्यथित व दुःखमय स्थितींत अमुक वेळीं मोंगलांनीं हल्ला केला कीं, सुभानजीनें त्यांना किल्ल्याचा दरवाजा खुला करून द्यावा, अशा संकेताचें फितुरीचें पत्र त्याच्या हातीं पडलें. तेव्हां त्या स्वामिनिष्ठ व स्वातंत्र्यवर्ती म्हातान्याच्या अंगाचा संतापानें इतका भडका उडून गेला कीं, त्या नीच, स्वार्थी, स्वामिद्रोही व देश-बुडव्या सुभानजीच्या नरडीचा घोट घेऊन फितुरीचा क्षणार्धांत नायनाट करून टाकावा, असें त्यास होऊन गेलें.

पण सुभानजीच्या ताब्यांत किल्ल्यावरील सर्व खडे सैन्य असल्यामुळें तसें करणें त्यास शक्य वाटेना; म्हणून त्यानें ती सर्व हकीकत परळीस परशुराम त्रिंबक प्रतिनिधी यांना ताबड-तोब कळविली. प्रतिनिधींनींही विचार केला कीं, फितुरी होऊन किल्ला शत्रूच्या स्वाधीन झाल्यास आंतील सर्व लोकांची बकन्यांप्रमाणें बिजन करण्यास बादशहा कधींही मार्गेंपुढें पहाणार नाही; तेव्हां त्यांनीं अवरंगजेबाचा पुत्र अजीमशहा याच्यामार्फत बादशहाजवळ तहाचें बोलणें लाविलें. बादशहा तरी अगदीं निमित्तासच टेंकला असल्यामुळें त्यानें तें तत्काळ मान्य केलें, व किल्ल्यावरील मराठ्यांनीं हत्यारपात्यांसाह निघून जावें, त्यांना मोंगलांनीं हरकत करूं नये, आणि सुभानजीस दिलेली परळीची देशमुखी मराठ्यांनीं त्यास निर्वेधपणें उपभोगूं द्यावी, अशा

तहाच्या शर्ती ठरल्या. इतके दिवसपर्यंत शेंकडोंशें संकटांना न जुमानतां लढविलेला किल्ला मोंगली सैन्याच्या पराक्रमामुळे नव्हे, तर मराठ्यांच्या गोटांतील फितुरीमुळे शत्रूच्या स्वाधीन करतांना, व त्यावर भगव्या झेंड्याऐवजीं अवरंगजेबाचा हिरवा चांद आनंदानें व गर्विष्ठतेनें हवेंत फडकतांना पाहून मराठ्यांना किती मानहानि व तेजोभंग वाटला असेल, याची वाचकांनींच कल्पना करावी.

कोठें बिनसलें असेल तें असो, पण हा फितुरीचा दुर्गुण हिंदी लोकांच्या रक्तांत पूर्णपणें मिसळून गेला आहे, यांत तिलप्राय संदेह नाही. पानिपतच्या पहिल्या रणसंग्रामापासून तों पेशवाई बुडेपर्यंत किंबहुना पुढेही येंथें ज्या ज्या कांतिकारक लढाया झाल्या व त्यांत परकीयांना जी यशःप्राप्ति झाली, ती हिंदी लोकांच्याच फितुरीमुळे झालेली आहे. या लोकधार्जिणेपणाच्या दुर्गुणामुळे या देशाचें आतांपर्यंत जितकें नुकसान झालें आहे, तितकें दुसऱ्या कोणत्याही गोष्टीमुळे झालें नसेल; व हा दुर्गुण घालविण्यासाठीं जर हिंदी लोकांनीं मनःपूर्वक व बुद्धिपुरःसर प्रयत्न केला नाही, तर हा देश कधीं तरी आपलें डोकें वर काढील किंवा नाही, याबद्दल जबर शंका आहे. स्वतःच्या अल्पस्वल्प स्वार्थासाठीं एखाद्या मनुष्यानें देशहितावर अंगारा ठेऊन आपल्या देशबांधवांची पारतंत्र्याच्या डोंबाळ्यांत राखरांगोळी करण्यास यत्किंचित्ही कचरूं नये, तेव्हां त्याला कोणाची उपमा द्यावयाची, हेंच समजत नाही. मराठेशाहीच्या अन्नावर वाढलेल्या सुभानजी लावंघरे यानें आयल्या वेळीं दगलबाजी करून सातान्याचा किल्ला मोंगलांच्या ताब्यांत देण्यास मराठेशाहीच्या चालकांस जें भाग पाडलें, तें परळीची देशमुखी मिळविण्याच्या दीडदमडीच्या स्वार्थाकरतां ! या यःकश्चित् स्वार्थाकरतां सुभानजी गतगोष्टीचें भान

विसरून व खाल्लेल्या निमकाला बेइमान होऊन औरंगजेबाच्या— मराठ्यांच्या कट्ट्या हाडवैन्याच्या—घशांत सातारचा किल्ला व त्या- बरोबर मराठेशाहीची टोलेजंग इमारत उतरविण्यास तयार झाला. पण आपल्या धर्मबांधवांच्या स्वातंत्र्यावर निखारा ठेवून आपला तळिराम गार करून पाहणाऱ्या त्या अधमाधमाचा स्वार्थही अखेरीस- साधला नाही. जो इसम क्षुद्र नफ्यासाठीं अनेक मराठे वीरांनीं असामान्य धाडसाचीं व स्वार्थत्यागाचीं कृत्ये करून नांवारूपास आणलेली मराठेशाही बुडविण्यास तप्त झाला, तो आपला शब्द झेलून धर्मांतर करण्यासही चुकणार नाही, असें वाटून औरंग- जेबानें त्याला पंचहजारी सरदार केले. परंतु पुढें जेव्हां त्यानें बादशहाचें बोलणें मान्य केले नाही, तेव्हां त्यानें रागावून त्याची पंचहजारी काढून घेतली. राहतां राहिली परळीची देशमुखी; पण ती देखील त्याला फार दिवस वहिवाटण्यास मिळाली नाही. सारांश, पंचहजारीचें तेल व देशमुखीचें तूप जाऊन त्या फितुरी सुभान- जीच्या हातांत निव्वळ धुपाटणें आलें, आणि शिवाय देश- द्रोहाच्या घोर पातकाबद्दल परमेश्वरानें त्याला तीव्रतर नरकयातना भोगावयास लावल्या असतील, त्या निराळ्याच !

पिसाळलेल्या कुत्र्याप्रमाणें आपल्या देशबांधवांचे लचके तोडून स्वतःच्या पोटाची आग विझविणाऱ्या सूर्याजी पिसाळानें रायगड किल्ला शत्रूच्या स्वाधीन केल्यावर संभाजीचीं व त्याच्या मान- कऱ्यांचीं बायकांमुलें मोंगलांच्या हातीं पडलीं. तीं मोंगली सरदारानें बादशहाकडे पाठवून दिलीं. त्यांत शिवाजीचा प्रतापी सरदार प्रतापराव गुजर याचींही मुलें माणसें होतीं. आपल्या सार्वभौम सत्तेचें जोखड झुगारून देऊं इच्छिणाऱ्या मराठे सरदारांचीं बायका- मुलें सर्वस्वीं आपल्या ताब्यांत आलेलीं पाहून औरंगजेबाच्या आनंदाला सीमा उरली नाही, व त्या सर्वांना बाटवून नूतनोद्भूत

महाराष्ट्रीय जोम खची करून टाकावा, असा त्यानें निश्चय केला. पण त्याची आवडती कन्या त्याचा तो निश्चय अमलांत आणूं देईना. आपल्या कबजांतील सर्व माणसांना मुसलमान करण्याची बाद-शहाला वारंवार हुक्मी येई; परंतु त्याची मुलगी तितके वेळां त्याच्या आड येऊन त्याची हुक्मी जिरवून टाकीत असे. असें होतां होतां अखेरीस एके दिवशीं कैदेत असलेल्या सर्व लहानथोर मराठ्यांना मुसलमानी धर्माची दीक्षा देण्याचा त्यानें संकल्प केला, व प्रथम संभाजीचा पुत्र शाहु यास बाटविण्याचा तो आग्रह धरून बसला. ती बातमी कळतांच बायकांमुलांनीं रडून आकांत केला. त्यांचा तो आर्तस्वर ऐकून व केंविलवाणी स्थिति पाहून औरंगजेबाच्या मुलीच्या अंतःकरणांत दयेचा पाझर फुटला, व शाहूस किंवा इतरांस बाटविल्यास मी आत्महत्या करीन, असें तिनें आपल्या बापास सांगितलें. औरंगजेब जरी अत्यंत हेकेखोर व कठोर हृदयाचा होता, तरी आपल्या लाडक्या मुलीचा तो निर्धार पाहून त्यासही द्रव आला. तथापि शाहूच्या ऐवजीं त्याच्या कोणातरी तरुण मानकन्यास मी आज मुसलमान केल्याशिवाय राहणार नाहीं, असा त्यानें हेका धरला. त्याची मुलगीही आपला हट्ट सोडीना. बापलेकींमध्ये अशा रीतीनें चुरस लागली असतां, तो लढा मिटविण्याच्या उद्देशानें स्वातंत्र्यभक्त प्रतापराव गुजराचा स्वामिभक्त वडील पुत्र खंडेराव, ज्या धर्माची संस्थापना करण्याकरतां आपल्या वडिलांनीं व बाजी प्रभु, मुरार बाजी वगैरे महात्म्यांनीं, समरभूमीवर शयन केलें, त्या हिंदुधर्माचा नाइलाजास्तव त्याग करण्यासाठीं पुढें झाला. बादशहाच्या मर्जीप्रमाणें त्यानें इस्लामी धर्माची दीक्षा घेतली, आणि शाहु व इतर मराठे मंडळी यांच्यावर धर्मांतर करण्याचा गुदरलेला प्रसंग त्यानें टाळला. आपले मालक जे शाहुमहाराज व इतर शेंकडों धर्मबांधव यांचा धर्म बचाविण्याकरितां नाखुषीनें

आपला प्राणप्रिय हिंदुधर्म सोडून व पुराणाच्या ऐवजीं कुराण हातांत घेऊन मुसलमानी धर्माचे सोहळे चालले असतांना, त्या देशभक्त, धर्मभक्त व स्वामिभक्त खंडेरावाच्या अंतःकरणांत किती-तरी कालवाकालव झाली असेल बरें ? व सर्व मराठे मंडळींना त्याच्या या अतुल स्वार्थत्यागाची व लोकोत्तर स्वामिभक्तीची धन्यता केवढी वाटली असेल ?

सर्वस्वावर पाणी सोडून हिंदुधर्माची अपूर्व सेवा करणाऱ्या खंडेरावाची ही उज्वल निःस्वार्थता कोणीकडे, व परळीच्या देशमुखीची पैदास्त करण्याकरतां शत्रूचा स्वाधीन मंगळार्ईचा किल्ला करून मराठेशाही उद्ध्वस्त करूं पाहणाऱ्या सुभानजी लावंघऱ्याचा नीचतम अप्पलपोटेपणा कोणीकडे ? पहिल्यानें आपल्या इमानाला जागून देशाची व धर्माची अत्युत्तम कामगिरी बजाविली, तर दुसऱ्यानें आपल्या स्वार्थाच्या कुंडांत स्वराज्याची होळी करण्याचा प्रयत्न करण्याचा अधमपणा केला ! एकानें देशभक्तीचा व स्वामिभक्तीचा अत्युत्कृष्ट धडा आपल्या भावि पिढ्यांना घालून दिला, तर दुसऱ्यानें देशद्रोह व स्वामिद्रोह करून मराठ्यांच्या ओजोमय व स्फूर्तिकारक इतिहासांत आपलें नांव कायमचें बद्दू करून टाकलें ! याबद्दल खात्रीनें न्यायनिष्ठुर परमेश्वरानें सुभानजीला रौरव नरकाच्या यातना भोगावयास लावल्या असतील, व खंडेरावाला स्वर्गीय गौरवाची जोड करून दिली असेल ! एवढेंच नव्हे, तर या लोकींही त्यांना त्यांच्या कृतकर्मानुसार बक्षिस किंवा शासन मिळाल्याचें इतिहास सांगत आहे. अवरंगजेबाच्या मरणानंतर शाहुमहाराजांची सुटका झाल्यावर त्यांनीं देशद्रोह करून गबर बनलेल्या लोकांना कडक शिक्षा करण्यास जेव्हां आरंभ केला, तेव्हां सुभानजी लावंघरेही त्यांच्या तडाक्यांतून सुटला नाहीं. सूर्याजी पिसाळाला तर त्यांनीं हाल

हाल करून ठार मारण्याची योग्य शिक्षा दिली. परंतु सुभान-
जीचा गुन्हा त्याच्या इतका अक्षम्य नसल्यामुळे त्यांनी त्याची
परळीची वतनदारी काढून घेऊन ती खंडेरावाला मोठ्या कृतज्ञ-
तेने व मानमरातबाने अर्पण केली; व अशा रीतीने गुणग्राह-
कता दाखवून त्यांनी देशद्रोही पापात्म्यांना कडक शासन व
देशभक्त पुण्यात्म्यांना योग्य वेतन दिले! सदरु खंडेरावाचे मुस-
लमानी धर्म पाळणारे वंशज परळीनजीकच्या प्रांताचे वतनदार
असून ते सांप्रत कामती येथे राहतात, व आपल्या पूर्वजाने
इस्लामी धर्माचा कोणत्या कारणामुळे स्वीकार केला याची त्यांना
पूर्ण जागृति असल्यामुळे ते नुसते नांवाला मात्र मुसलमान
असून इतर हिंदुप्रमाणेच नावे ठेवतात व हिंदूंचे सर्व सण
पाळतात असे समजते. असे असल्यास त्यांना आम्हां सर्व हिंदु-
समाजातर्फे अशी नम्र विनंति करतो की, त्यांनी हिंदुधर्मात
येऊन नाइलाजास्तव मुसलमान बनलेल्या खंडेरावाचा वर स्वर्गात
तळमळत असलेला आत्मा शांत करावा ! शाहुमहाराजांवरील
धर्मातराचा प्रसंग टाळण्यासाठीच खंडेरावाने मुसलमानी धर्माचा
अंगिकार केला, हे सर्व हिंदुसमाज जाणत असून त्याबद्दल
त्याला अभिमान व कौतुकही वाटत आहे. असा वास्तविक
प्रकार असता कामती येथील खंडेरावाच्या वंशजांनी यवनी
धर्माचा त्याग करून व आपल्या पूज्य पूर्वजाला प्राणापेक्षांही

पिग असलेल्या हिंदुधर्मात उघडपणे येऊन त्यांनी हिंदुधर्माची
बराही सेवा अखंडे पुढे चालवावी, व खंडेरावाचे वांच्छित मनोरथ तडीस
आणवे, अशी त्यांना आम्हांची विनंति आहे. या विनंतीप्रमाणे
वागण्यास ते तयार झाल्यास हिंदुसमाज त्यांना मोठ्या आनंदाने
आपल्या मोठ्यात घेईल; अशी आम्हांस आशा, नव्हे उमेद वाटते !

म. क.

विभाग

कलांक.

मौ. वि.

→ संपूर्ण. ←

Handwritten notes and scribbles, possibly including the number 121.

IRBK-0100430

IRBK-0100430